

ԴՐՕՇԱԿ

ISSN 2579-2954

Սեպտեմբերի 2-ը հռչակված է Արցախի Հանրապետության անկախության օր

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պաշտոնաթերթ

(80-րդ տարի) Թիվ-9 (1715) ————— Սեպտեմբեր 2026

Բովանդակություն

«Դրոշակ» ամսաթերթ
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության
պաշտոնաթերթ
Հիմնադիր՝ «ՀՀԴ պատմության թանգարան
հիմնադրամ»
Երևան, Միեր Սկրտչյան փ. 12/1
Հեռ. (+374) 10-52-18-90
Էլ. հասցե՝ droshak@arf.am
Կայք՝ <https://www.droshak.am>
Գլխավոր խմբագիր՝ Արտաշես Շահբազյան
Խմբագրական խորհուրդ

1 - Առաջնորդող

Հաղթել կամ պարտվել ժամանակին (Էջ 1-3)

2 - Տնտեսաքաղաքական

Վահե Դավթյան

Նոր կախվածության վտանգը. ադրբեջանական
Էլեկտրաէներգիայի ներմուծման հեռանկարը
(Էջ 4-7)

3 - Քաղաքական

Անի Մելքոնյան

Բաքու-Փաշինյան հակադաշնակցական արշավը՝
Դաշնակցությունը «արմատախիլ անելու»
պատմական փորձերի համատեքստում (Էջ 8-10)

4 - Տարածաշրջանային

Լիանա Պետրոսյան

«Խաղաղություն»՝ առանց հայկական հետքի.
Բաքվի հիբրիդային պատերազմը՝ Գանձասարից
մինչև Երևան (Էջ 11-15)

5 - Աշխարհաքաղաքական

Նարե Գևորգյան

«Կարմիր գծեր» և ռազմավարական
վեկտորներ. TRIPP-ի աշխարհաքաղաքական
հանգուցալուծումները (Էջ 16-17)

6 - Հասարակություն

Լուսինե Մխիթարյան

Արցախյան գոյամարտը. անցյալի
խմաստավորումից մինչև ապագայակերտ
մտածողություն (Էջ 18-21)

7 - Պատմության լուսարձակ

Տարոն Վաղիկի Հակոբյան

Միացումից անկախացում: Միջնորդական
նախաձեռնությունները: Լեռնային Ղարաբաղի
(Արցախի) Հանրապետության ու Հայաստանի
Հանրապետության դիրքորոշումները և
արմատական փոփոխությունները ԼՂՀ
իշխանական համակարգում (1993 թ. ապրիլ -
հունիս ամիսներին) (Էջ 22-24)

8 - Հայ Դատ

Արմինե Տիգրանյան

Հայկական մշակութային ժառանգության
յուրացման ադրբեջանական մեխանիզմները.
Գանձասարի, Դադիվանքի և Շուշիի դեպքերի
վերլուծություն (Էջ 25-37)

9 - Գաղափարական

Արամ Շահնազարյան

Ռոստոմի «Վնասակար տարրեր» տեսությունը.
սկզբունքայնության և պատեհապաշտության
սահմանագիծը (Էջ 38-43)

10 - Ընկերական գրույցներ

Վրեժ-Արմեն

Ինքնություն, նկարագիր, դիմագիծ (Էջ 44)

Հաղթել կամ պարտվել ժամանակին

2026 թ. սեպտեմբերի 1-ին Բիշքեկում՝ Շանհայի համագործակցության կազմակերպության գագաթնաժողովի շրջանակներում, Պուտինի և Նիկոլ Փաշինյանի հանդիպումը վերջինիս համար ակնհայտորեն ձախողված էր: Տարիներ շարունակ Փաշինյանի երկակի խաղերի դեմ աչք փակող Ռուսաստանի իշխանությունը հստակ հասկացնում է, որ երկու լարի վրա խաղալու երջանիկ ժամանակն անցել է, և Հայաստանի ղեկավարը շատ կոնկրետ գործողություններով պետք է փաստի՝ ինքը Ռուսաստանի և ԵԱՏՄ կառույցի հենո է, թե՛ վերջինիս հակառակորդ ճամբարում: Ռուսաստանը նաև բացահայտորեն նշում է այն կոնկրետ վնասները, որոնք կրելու է Հայաստանը, հակառակորդ ճամբարին միանալու դեպքում՝ գազի մի քանի անգամ թանկացում (իսկ գուցե ընդհանրապես Հայաստանին մատակարարման դադարեցում), նմանատիպ ելք ատոմակայանի հումքի, նավթի, ադամանդի և այլ ապրանքների Ռուսաստանից ներմուծման պարագայում, որոնք Հայաստանին տրամադրվում են Ռուսաստանի ներքին գներով: Ռուսաստանը կարող է արգելել առանց պատենտի հարյուրիսկյալորդ հայաստանցիների արտագնա աշխատանքը Ռուսաստանում, ինչը կհարկադրի այդ մարդկանց մեծ մասին վերադառնալու Հայաստան, ինչն էլ այստեղ կարող է կտրուկ սրել սոցիալական կացությունը: Չխոսենք այլևս հայաստանցի արտադրողների առջև ռուսական շուկայի վերջնականորեն փակվելու դեպքում արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունից առհասարակ զրկվելու և հայկական գյուղատնտեսության ոչնչանալու հեռանկարի մասին: Եվ սա դեռ ամենը չէ: Նիկոլ Փաշինյանը Բիշքեկից վերադառնալով փորձեց ներկայացնել, թե ոչ մի սարսափելի բան չկա, Ռուսաստանի ղեկավարի հետ տեղի է ունեցել գործնական ու արդյունավետ խոսակցություն: Այլ կերպ նա թերևս չէր էլ կարող վարվել, որովհետև նախ կփաստեր, որ ինքը ընտրություններում չպարտվելու համար նախորդող օրերին խաբում էր ժողովրդին, ներկայացնելով՝ թե՛ Պուտինի ու ԵԱՏՄ ղեկավարների հետ շատ լավ հարաբերություններ ունի և բոլոր հարցերը կկարգավորի: Էլ չխոսենք Արևմտյան դրախտի դռները հայ ժողովրդի առջև բացելու խոստման մասին, ինչը նույնպես կեղծ դուրս եկավ կարճ ժամանակ անց: Եթե Փաշինյանը գոնե այս անգամ ասեր ճշմարտությունը, ժողովրդի առջև կպարզեր ոչ միայն իր պատեհապաշտ քաղաքականության փակուղում հայտնվելը, այլև կվկայեր այն խիստ մտահոգիչ հեռանկարի մասին, որն ամենամոտ ապագայում սպասվում է հայ ժողովրդին: Այդ պատճառով էլ վարչապետ Փաշինյանը և իր սագանդարները սկսեցին «երգել» այն մասին, որ ոչ մի մտահոգիչ բան չկա, չորս կողմից շրջապատված ենք գազ ունեցող երկրներով, իսկ թուրքական տանդեմն ու Եվրոպան պատրաստա-

կամ սպասում են ամեն ինչով աջակցելու Հայաստանին: Եվ սա այն դեպքում երբ, իբրև թե գաղտնաբար, նույն Եվրոպան աղբբեջանական խողովակներով գազ է ներմուծում Ռուսաստանից: Այնպիսի տպավորություն է, որ դեռևս ընտրական գործընթացներից առաջ լայն առումով իր պարտված վիճակը գիտակցած Նիկոլը խաղում է ժամանակի վրա, թերևս հույս փայփայելով, որ ինչ-որ տեղից իր համար մի լույս կբացվի: Անկախ ընտրություններում ձեռք գցած համեստ արդյունքից և արտաքին շռայլ խոստումներից՝ Փաշինյանը տեսնում է, որ երկրի ներսում ինքը գուրկ է ժողովրդական հենարանից, իսկ դրսի հովանավորների խոստացածն ու տվածը համարժեք չեն իրար: Հայտնվելով թույլ և խիստ սահմանափակ հնարավորությունների պայմաններում՝ Փաշինյանն ինքն իրեն դնում է ավելի մեծ կախման մեջ արտաքին ուժերից: Վերջիններիս քաղաքականության նկատմամբ իր կայուն նվիրվածությունը փաստելու համար նա հարկադրված հրապարակայնորեն սրում է հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, նույն ժամանակ փորձելով իր ամուր բարեկամական զգացումների մասին հավաստիացնել անձնական հանդիպումներում: Այստեղ, թերևս, պետք է արձանագրել, որ սրանով նա նախևառաջ կատարում է Ռուսաստանին Անդրկովկասից դուրս մղելու նպատակը հետապնդող գլխավոր շահառուների՝ թուրքադրբեջանական տանդեմի պահանջը: Գաղտնիք չէ, որ վաղուց Հայաստան-թուրքական տանդեմ հարաբերություններում Փաշինյանը որդեգրել է վերջիններիս փաստաբանի դերը՝ ընդդեմ սեփական երկրի և ժողովրդի շահերի: Փաշինյանը ոչ միայն պաշտպանեց ու արդարացրեց այս տանդեմի սանձազերծած պատերազմական հանցագործությունները, հետապնդեց ու պատժեց Արցախի պատերազմի հերոսներին, շարունակում է ճնշել Արցախի և նրա իրավունքների անունից Հայաստանում ծրագրվող ցանկացած նախաձեռնություն: Իր քաղաքականությամբ նա ոչ միայն նպաստեց, որ արցախցիների ինքնորոշման պայքարն Աղբբեջանն աշխարհին մատուցի որպես

զավթողական նպատակով Հայաստանի ագրեսիա Ադրբեջանի դեմ, այլև այսօրվա իր լուրջամբ նպատակով է, որ Ադրբեջանն առանց մտահոգության ոչնչացնի Արցախի հայկական պատմական ու հոգևոր-մշակութային ժառանգությունը: Ավելին, ՔԳ-ական իշխանության նպատակով լուրջամբ պայմաններում Ադրբեջանը հաջողությամբ զարգացնում է Հայաստանն Արևմտյան Ադրբեջան ներկայացնելու գործնական ծրագիրը: Հայաստանի իշխանությունը որևէ հակառակություն չի դրսևորում Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների աճող պահանջների նկատմամբ և շարունակաբար գնում է հերթական զիջումների: Ընդամենը մի քանի օր առաջ տարածվեց այն լուրը, թե Հայաստանը Տավուշի մարզում սահմանային նոր դիրքեր է զիջել Ադրբեջանին: Հայաստանի իշխանությունը կաշվից դուրս գալով ուզում է ապացուցել, թե պատերազմի սպառնալիքը վերացնելու համար նորանոր տարածքներ պետք է զիջել, չխոսել Հայաստանի իրավունքների մասին, Արցախ անունը չտալ առհասարակ, մոռանալ պատմությունը, վերացնել փառքի անկյուններն ու հերոս նահատակների նկարները: Այսպիսի ցուցումներ են ստանում մասնավորապես կրթական հաստատությունների պատասխանատուներն ու Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչները՝ նույն ժամանակ, երբ Ադրբեջանն ամեն օր ու ամեն ժամ իրականացնում է ճիշտ հակառակը՝ ագրեսիվ հետտորաքանությամբ ուղեկցվող կոնկրետ գործողություններ Հայաստանի նկատմամբ: Եթե Հայաստանի իշխանությունը ապուշ է, ապա ապուշի տեղ է դնում մի ողջ ժողովրդի, երբ խոսում է «անօրինական տիրապետած» տարածքների վերադարձի մասին, սահմանագծման և սահմանազատման շրջանակում, այն ժամանակ, երբ ադրբեջանցի զինվորները հանգիստ նստած են վերջին տարիներին Հայաստանից զավթած տարածքներում և դուրս գալու փոխարեն ավելի են ամրապնդում զավթած դիրքերը: Արդյո՞ք առաջին հերթին այդ տարածքներից նրանց դուրս գալը չպետք է նախորդեր մնացած տարածքների հետ կապված հստակեցումներին: Եվ արդյո՞ք այդ դեպքում կա երաշխիք, որ իր կողմից տարածքային կամ այլ բնույթի որևէ զիջման մասին երբևէ չհայտարարած Ադրբեջանը հայկական կողմի բոլոր զիջումներից հետո պատրաստական կլինի ինչ-որ բան զիջելու: Նիկոլ Փաշինյանը հայ ժողովրդին «կարողացավ համոզել» այն կեղծիքի մեջ, որ Ռուսաստանի հետ հարաբերություններն արմատապես փոխում է, որովհետև ռուսները չօգնեցին հայերին թուրքադրբեջանական ագրեսիայի ժամանակ և դեպի ճիւղ է նա վերակողմնորոշում Հայաստանը՝ ճիշտ այդպես՝ դեպի այդ նույն ագրեսիան իրականացնողները: Թերևս նա մտածում է որ եթե մինչ այժմ հնարավոր է եղել խաբել նման աճաբարություններով, ապա ինչո՞ւ չի կարելի նույնպես վարվել այսուհետև: Ստացվում է որ Հայաստանի հետ թուրք-արևմտյան սկսվող «փայլուն» գործակցության մեջ Հայաստանի համար նախատեսված է կատարողի ու զիջողի դերը,

իսկ իր գործակիցներին՝ պահանջողի ու ստացողի: Պետք է ընդունել, սակայն, որ մեկ հարցում հատկապես Արևմուտքն իսկապես շոշափելի ու գործնական աջակցություն է ցուցաբերում Հայաստանի իշխանությանը: Խոսքը քաղաքական հովանավորության մասին է, որը տարիներ շարունակ դրսևորվում է Հայաստանի բռնապետական իշխանության խայտառակ գործունեության նկատմամբ, ինչի վերջին ցայտուն օրինակն էլ ակնհայտ աջակցությունն էր ընտրություններում: Արևմուտքը կարծես չնկատեց, որ այդ խայտառակ ընտրություններից հետո Փաշինյանը ոչ միայն խլեց խորհրդարան անցած ուժերից մեկի քվեները և արգելափակեց նրա մուտքը խորհրդարան, այլև բանտարկեց այդ ուժի ղեկավարին և առանց դատ ու դատաստանի պետականացրեց նրա մասնավոր բիզնեսները: Արևմուտքը հավանաբար չնկատեց, որ մինչ այդ նույն ճակատագրին էր արժանացել նախընտրական պայքարի մասնակից մյուս ուժի առաջնորդը, իսկ հետագայում այս շղթան ամբողջացավ խորհրդարանական ընտրություններում շեմը հաղթահարած ընդդիմադիր երրորդ ուժի ղեկավարի ձերբակալությամբ:

Պետք է ենթադրել, որ Արևմուտքն այս հարցերում ունի իր տրամաբանական պատճառները, օրինակ շատ ակնհայտ է, որ ի դեմս ձերբակալված և սեփականագրված հայ խոշոր գործարարների, տեղի է ունենում Հայաստանի խոշոր բիզնեսի վերակողմնորոշում Ռուսաստանից դեպի Արևմուտք, իմա Թուրքիա և Ադրբեջան: Նկատենք, որ բարդ այս իրավիճակում չեն դադարում Նիկոլ Փաշինյանի համառ ճիգերը Ռուսաստանից խլելու Հայկական երկաթուղու կառավարման իրավունքը և հանձնել այն թուրքական պետության: Պատահական չեն ադրբեջանական արթնացած պահանջները Հայկական ատոմակայանի փակման վերաբերյալ, այն խոստմամբ, թե իրենք Հայաստանին էլեկտրաէներգիա կմատակարարեն: Այստեղ իհարկե տեղի է ունենում շահերի մեկ համընկնում ևս, առաջիկա շրջանում Հայաստանին սպասվող դժվարին ժամանակների նախօրյակին Նիկոլ Փաշինյանը չեզոքացնում է հնարավոր մրցակիցներին: Վերջին շրջանում անընդհատ խոսելով տնտեսական դիվերսիֆիկացիայի մասին՝ իրականում ՔԳ-ական իշխանությունը Հայաստանը տանում է հիմնական կախման թուրքական տանդեմից, որի պարագայում անխուսափելի է քաղաքական կախումը: Եվ տեսնում ենք, որ բացահայտ և ոչ բացահայտ կերպով թուրքամետ իշխանության նոր գործընկերներն ամեն կերպ ոգեշնչում և պարտադրում են այս շրջադարձը: Իհարկե միաժամանակ այնքան չարժևորելով Հայաստանի իշխանությանը, որ զանազան միջազգային ամբիոններից Հայաստանի հետ վերջնական խաղաղության հաստատման մասին ճառելով՝ նույն ժամանակ շարունակում են ավելացնել ճնշումը Հայաստանին պարտադրվող զիջումների հարցում:

Մեպտեմբերը մեզ համար Հայաստանի և Արցախի անկախության հռչակման ամիսն է: Նորանկախության հռչակումից հետո Հայաստանը երբեք

այսքան կախման մեջ, այսքան պարտված և նսեմացած չի եղել արտաքին ուժերից, ինչպես այժմ: Եթե նախորդ իշխանությունների առաջնորդությամբ և մեծ գոհողությունների գնով հաջողվել էր հող ազատագրել և Արցախի Հանրապետությունը հռչակել, ապա այս նոր իշխանությունը, խայտառակ պարտություն կրելով, ուղղակի հանձնեց Արցախը: Եվ նույն ժամանակ ոչ մի իշխանություն այսքան ինքնագոհ չի եղել, չի ճանարտակել Հայաստանի աննախադեպ անկախ գոյավիճակի մասին և չի մեղադրել նախնիներին Հայաստանն օտարի ազդեցությանը ենթարկելու մեջ: Թերևս իշխանությունը հաշվարկ է անում ժողովրդի կարճ հիշողության վրա, երբ ներկայացնում է, թե մինչ իրենց տերուտնօրինումը Արցախը թոկ էր Հայաստանի վզին, իսկ Հայաստանը գաղութային ենթակայության մեջ էր Ռուսաստանից: Երևի տեղին է հիշել այն միտքը, որ մարդկային լկտիությունը սահման չունի:

Հայաստանի իշխանությունների ողջ քաղաքականությունը հիմնված է ստի ու կեղծիքի վրա: Հավանաբար նրանք հաշվարկ են անում, որ երկիրը սուզելով վախի մթնոլորտի մեջ, ձերբակալելով ու չեզոքացնելով ընդդիմությանը, և Հայաստանի շահերը ծախելու ճանապարհով ապավինելով արտաքին ուժերի աջակցությանը՝ կկարողանան ապահովել իրենց երկարակեցությունը: Իսկ գուցե նրանք հիմքեր ունեն այդպես մտածելու: Եթե ընդդիմադիր ալիքը պետք է դրսևորվի միայն խորհրդարանի պատերի ներսում, ապա կասկած չկա, որ այս ուժը կհասնի նաև հաջորդ ընտրություններին, և ևս մեկ անգամ կգավթի իշխանությունը: Առայժմ երկրի ընդդիմադիր ներուժը չի կարողացել ստիպել նրանց ազատորեն չիրականացնելու այն ապօրինությունն ու սանձարձակությունը, որոնք վերջինիս գործելակերպն են արտաքին խրախուսիչ լուրջության և աջակցության պայմաններում:

Ներկա պարագայում և, թերևս, ցանկացած դեպքում, քաղաքական ուժի գլխավոր խնդիրը ժողովրդի հետ կապն է և նրա հետ աշխատանքը: Պետք է արձանագրել, որ սա շատ լավ ըմբռնում է Նիկոլ Փաշինյանը, և եթե նա չլիներ Հայաստանի ամենամաքոխավար ղեկավարը, ոչ հնարավորություն կունենար բազմելու Հայաստանի գահին, ոչ էլ այսքան ժամանակ մնալու իր տեղում: Հիշենք, որ Հայաստանի խորհրդարանական վերջին ընտրություններից առաջ, 8 տարի առավոտից գիշեր լինելով հանրության աչքի առջև, նա դարձյալ ոտքով շրջեց ողջ Հայաստանով, հաճախ տհաճ ընդունելության արժանանալով փողոցներում ու հրապարակներում, լայն շփումներ ունեցավ ժողովրդի հետ: Թերևս արժե նշել, որ բալագանային թատրոնի վերածված այսօրվա խորհրդարանի գոյությունն էլ շատ ձեռնտու է նրան, որովհետև այդտեղ ոչ միայն իր, այսպես կոչված, լեգիտիմությունն է հաստատում, այլև մշտական բախումների ու լեզվակոպի արենայի վերածած խորհրդարանն աշխարհին մատուցում է որպես իր հաստատած «ժողովրդավարության» առհավատցյա: Խորհրդարանական այդ մթնոլորտում իր դրական ներկայու-

թյունն արդարացնելու համար ընդդիմությունը պետք է անմիջական գործունեության հետ զուգակցի ժողովրդի, հասարակության տարբեր շերտերի հետ ամենօրյա շփումները: Մի բան, ինչի մասին, ի դեպ, ընդդիմությունը նաև հայտարարել էր մինչև նոր խորհրդարանի աշխատանքների սկսվելը: Նման գործունեությունը, նախ և առաջ կփաստի, որ ընդդիմության նախընտրական հանդիպումները միայն քվե ձեռք բերելու համար չէին, այլ ժողովրդի կարծիքի հետ հաշվի ստեղծելու, նրա ուժին հենվելու, խորհրդարանում նրա ամենօրյա հոգսերի մասին բարձրաձայնելու համար: Ժողովրդի հետ մշտական և զուգահեռ աշխատանքը նաև կուժեղացնի ընդդիմությանը, վերջինիս դրսևորման հնարավորությունը դուրս բերելով խորհրդարանի նեղլիկ պատերից, տարածելով այն երկրով մեկ, և հետադարձ ուժով ժողովրդական տրամադրություններն ու պահանջները բերելով բարձրագույն ներկայացուցչական մարմին: Ընդ որում, այդ աշխատանքը պետք է տարվի հանրության բոլոր շերտերի հետ, մասնավորապես մասնավորապես փաշինյանական խոստումներին ու սպառնալիքներին հավատացած, արտաքին տարբեր ուժերի ուղղակի և անուղղակի քարոզչությանը կողմ գնացած զանգվածներին մոլորությունից դուրս բերելու պարտականությունը ազգային ուժերին է: Ակնհայտ է, որ հենց մոլորեցված զանգվածների կեցվածքն է ապահովում Հայաստանը դեպի անդունդ հրող իշխանական հակահայ քաղաքականության հնարավորությունը: Իր հերթին հանրության հետ աշխատելը չի նշանակում միայն հրապարակային հանդիպումներ, այլ մատչելի, համբերատար ու ժամանակատար խոսակցություն տարբեր շերտերի, նրանց հոգսերի և պատասխանատվությունների շուրջ:

Մյուս կողմից, արագորեն ծավալվող աշխարհաքաղաքական նոր զարգացումները հղի են անկանխատեսելի նոր իրողությունների ու կացությունների ձևավորմանը: Ակնհայտ է մի բան՝ երբ ուժեղ չես և համապատասխան չափով պատրաստ չես՝ որևէ նոր իրավիճակի դեպքում շահող չես կարող դառնալ: Իրենց պարտադրող իրողություններն այսօր պարտադրում են նաև ազգային ուժերի համապատասխան գործողությունները: Այս դեպքում կամ կսանձես և քեզ կենթարկեցնես ժամանակը կամ ժամանակի անհիմնությունը կանցնեն վրայովդ: ■

Նոր կախվածության վտանգը. ադրբեջանական էլեկտրաէներգիայի ներմուծման հեռանկարը

Վահե Դավթյան

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Սույն թվականի օգոստոսին Բաքվից ու Երևանից հնչեցին իրար լրացնող, թեև տարբեր քաղաքական հաշվարկներից բխող հայտարարություններ: Օգոստոսի 11-ին Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը Հայկական ԱԷԿ-ը հնացած ու վտանգավոր որակեց և ասաց, թե այն վաղ թե ուշ պետք է փակվի: Նրա պնդմամբ՝ կայանի փակվելուց հետո Հայաստանն էներգետիկ ճգնաժամի առջև կկանգնի, և ադրբեջանական էլեկտրաէներգիան կարող է լրացուցիչ աղբյուր դառնալ: Նույն հարցազրույցում Ալիևը հայտարարեց, թե պատրաստ է Ադրբեջանի հիմնական տարածքը Հայաստանի միջով Նախիջևանին կապող էլեկտրահաղորդման նախագիծը: Նրա խոսքով՝ Ջաբրայիլում կառուցված փոխակերպիչ ենթակայանը պատրաստ է, իսկ Հայաստանի տարածքում հենասյուների տեղերն արդեն որոշված են: Ալիևն այդ գիծը ներկայացրեց որպես TRIPP-ի մաս՝ այն կապելով Նախիջևանից դեպի Թուրքիա, իսկ հետագայում նաև Եվրոպա էլեկտրաէներգիա արտահանելու ծրագրի հետ:¹

Օգոստոսի 25-ին օկուպացված Բերձորում (Լաչինում) աշխատանքային հանդիպում ունեցան Հայաստանի տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության ու «Էլեկտրաէներգետիկական համակարգի օպերատոր» ընկերության, ինչպես նաև Ադրբեջանի էներգետիկայի նախարարության և «Ազերէներջի» ընկերության ներկայացուցիչները:

Քննարկվել են երկու երկրների միջև էլեկտրաէներգիայի ներմուծման ու արտահանման հնարավորությունները և սահմանին էներգետիկ ենթակառուցվածքները միացնելու տարբերակները: Հրապարակված հաղորդագրության մեջ, իհարկե, չեն նշվել գծի երթուղին, հզորությունը, կառուցման ժամկետը կամ մատակարարման պայմանները:² Ուստի խոսքը դեռևս աշխատանքային քննարկման մասին է, ոչ թե համաձայնեցված առևտրային նախագիծ:

Օրեր անց Նիկոլ Փաշինյանը, խոսելով արհեստական բանականության ոլորտում Հայաստանում կատարվող ներդրումների մասին, հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է դիտարկել լրացուցիչ էլեկտրաէներգիա ներմուծելու հնարավորությունը, այդ թվում՝ Ադրբեջանից: Նա նույն առիթով հիշատակեց նաև Վրաստանը, Իրանը և Թուրքիան, ինչպես նաև Վրաստանի հետ սահմանի մոտ կառուցվող փոխակերպիչ ենթակայանը, որը պետք է դյուրացնի էլեկտրաէներգիայի ներմուծումն ու արտահանումը:³

Այսպիսով, կառավարությունը ներմուծումը չի հայտարարում էներգետիկ խնդիրների միակ լուծում:

Բայց այն փաստը, որ Ադրբեջանը բացահայտորեն ներառվել է հնարավոր մատակարարների ցանկում, իսկ այդ մասին խոսվել է Բաքվի հետ հանդիպումից անմիջապես հետո, ունի ընդգծված քաղաքական նշանակություն:

Այս երեք դրվագները, իհարկե, դեռ չեն նշանակում, թե Հայաստանն արդեն համաձայնել է ադրբեջանական էլեկտրաէներգիա գնել: Սակայն դրանք ցույց են տալիս, որ այդ տարբերակը հրապարակավ քննարկվում է և կապվում երկրի ապագա պահանջարկի հետ: Հենց այստեղ է ի հայտ գալիս նոր կախվածության վտանգը: Խնդիրը սահմաններից այն կողմ էլեկտրաէներգիա գնելը չէ: Ռիսկն առաջանում է, երբ ներկրումը դիտվում է որպես սեփական հզորություններն ավելացնելու փոխարինում:

Նշված արհեստական բանականության ենթակառուցվածքները կարող են էլեկտրաէներգիայի մեծ և շարունակական պահանջարկ առաջացնել: Սակայն հարկ է տարբերել արդեն նախատեսված հզորությունները հեռահար ծրագրերից: ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության հրապարակման համաձայն՝ Հրազդանի Firebird AI կենտրոնի առաջին փուլում նախատեսվում է գործարկել ավելի քան 6 հազար գրաֆիկական պրոցեսոր՝ 18 ՄՎտ հզորությամբ: Իսկ կառավարության 2026-2031 թթ. ծրագրում նշված է արհեստական բանականության հաշվարկային կարողություն ստեղծե-

լու շատ ավելի լայն նպատակ՝ առնվազն 100 հազար գրաֆիկական պրոցեսորի համարժեք:⁴ Այդ նպատակի էլեկտրաէներգետիկական բեռը լինելու է ահռելի, որը, սակայն, պետք է հաշվարկել ըստ ծրագրի փուլերի և հրապարակել համակարգի զարգացման կանխատեսումների հետ միասին:

Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրության վերջին տվյալներն ինքսին չեն հաստատում ո՛չ մոտալուտ պակասորդի անխուսափելիությունը, ո՛չ էլ այն պնդումը, թե խնդիրը հնարավոր կլինի լուծել միայն ներմուծմամբ: 2026 թ. հունվար-հուլիսին արտադրվել է 6.08 մլրդ կՎտ.ժ էլեկտրաէներգիա՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածից 9.4% ավելի: Արտադրության 40.6%-ը բաժին է ընկել ջերմային կայաններին, 26.6%-ը՝ հիդրոէլեկտրակայաններին, 17.3%-ը՝ արևային կայաններին, իսկ 15.5%-ը տուկոսը՝ ատոմակայանին:⁵

Կառավարության ծրագիրն էլ մեծ հաշվով չի սահմանափակվում ներմուծմամբ: Պաշտոնական հայտարարությունների համաձայն՝ Հայաստանը որդեգրում է էներգետիկ անկախության ռազմավարություն: Նշվում է, որ արևային կայանների հզորությունը հասել է 1.213 ՄՎտ-ի, մինչև 2031 թ. նախատեսվում է ստեղծել առնվազն 800 ՄՎտ կուտակիչ հզորություն, իսկ նույն ժամանակահատվածի ծրագրով նախատեսված է նաև 1.000 ՄՎտ ֆոտովոլտային կայանների գործարկում: Միաժամանակ, մինչև հաջորդ տարի պետք է որոշվի, թե ում հետ և ինչ տեսակի նոր ատոմակայան է կառուցվելու: Գործող կայանի ռեսուրսը սպառվում է 2036 թ., թեև քննարկվում է դրա շահագործումը երկարաձգելու հնարավորությունը: Հետևաբար հարցը սեփական արտադրության ծրագրերի բացակայությունը չէ: Հարցն այն է, թե արդյոք այդ ծրագրերը կիրագործվեն այն ժամանակացույցով, որը կհամապատասխանի սպառման աճին: Եթե նոր սպառողներին միացնեն այսօր, իսկ կայաններն ու կուտակիչները մնան հեռավոր նպատակի կարգավիճակում, ներմուծումը կարող է դառնալ արագ լուծում, իսկ ներքին հզորությունների զարգացումը՝ շարունակաբար հետաձգվող խոստում: Հենց այստեղ է էներգետիկ

անվտանգության ռիսկը, որը լուծելու համար ներքին գեներացման ծրագրերը կարող են փոխարինվել ներմուծմամբ, այդ թվում՝ Ադրբեջանից:

Ընդ որում, Հայաստանի էներգետիկ հաշվեկշիռն ունի և՛ ներմուծման, և՛ արտահանման բաղադրիչներ: 2023 թ. Հայաստանը գազի դիմաց էլեկտրաէներգիայի փոխանակման համաձայնությամբ Իրան է արտահանել ավելի քան 1.095 մլն կՎտժ, իսկ Վրաստան՝ 144.7 մլն կՎտժ էլեկտրաէներգիա: Նույն տարում ներմուծվող հանածո վառելիքին բաժին է ընկել երկրի էներգիայի օգտագործման 73.5%-ը: Այս վերջին ցուցանիշը վերաբերում է ընդհանուր էներգետիկ հաշվեկշիռն և ցույց է տալիս, որ Հայաստանը կարող է միաժամանակ էլեկտրաէներգիա արտահանել և մեծապես կախված մնալ ներմուծվող վառելիքից: Արտաքին առևտուրը կարող է օգտակար լինել, երբ երկիրը բազմազանեցնում է մատակարարման ուղիներն ու հնարավորությունները, այլ ոչ թե դուրս մղում սեփական արտադրությունը: Էլեկտրաէներգետիկական կարող է նաև արտահանման և բարձր ավելացված արժեքով արտադրության հենարան դառնալ, ինչը լուրջ մարտահրավեր է ապրանքների նետոտ-ներկրող Հայաստանի համար:

Ադրբեջանի հետ հնարավոր էլեկտրաէներգետիկ կապի առանձնահատկությունն այն է, որ Բաքվի հրապարակային ծրագրում Հայաստանը միայն պոտենցիալ գնորդ չէ: Ըստ Ալիևի՝ Նախիջևանում նախատեսվող 300 ՄՎտ հզորությամբ ջերմային կայանը պետք է ծառայի ոչ միայն տեղական մատակարարմանը, այլև արտահանմանը: Նոր էլեկտրահաղորդման գիծը ներկայացվում է որպես Ադրբեջանի հիմնական տարածքը Նախիջևանին կապող և այնտեղից դեպի Թուրքիա ու Եվրոպա էլեկտրաէներգիա արտահանելու ուղու մաս: Սրանք դեռևս Ադրբեջանի նախագահի հայտարարած մտադրություններն են, որոնք, սակայն, հստակ ցույց են տալիս, որ քննարկվող ենթակառուցվածքը կարող է ծառայել Բաքվի արտահանման ու ավելի լայն՝ գետնտեսական շահերին ևս: Արդյո՞ք Հայաստանը պետք է դիրքավորվի որպես այդ շահերը սպասարկող: Հարցը հոնտորական է:

Երկարաժամկետ էներգետիկ փոխկախվածությունը ենթադրում է քաղաքական վստահության և պայմանագրային կանխատեսելիության որոշակի պաշար: Հայաստանի և Ադրբեջանի հարաբերություններում նման վստահության պաշար չկա: Բաքուն խաղաղության վերջնական համաձայնագրի ստորագրումը շարունակում է կապել Հայաստանի Սահմանադրության փոփոխության հետ: Դա ցույց է տալիս, որ կարգավորման օրակարգում պահպանվում են չլուծված քաղաքական խնդիրներ ու տարաձայնություններ: Նման միջավայրում էլեկտրաէներգիայի առևտուրն ինքնաբերաբար վստահություն չի ստեղծում: Եթե Հայաստանի մատակարարումը կախված լինի Ադրբեջանից, ապա քաղաքական հարաբերությունների հերթական սրումը կարող է անմիջականորեն անդրադառնալ երկրի էներգետիկ անվտանգության վրա:

Այստեղ է, որ առևտրային հարցը դառնում է ազգային անվտանգության հարց: Ադրբեջանի նախագահը մի կողմից Հայկական ԱԷԿ-ը վտանգավոր է անվանում և խոսում դրա փակման անհրաժեշտության մասին, մյուս կողմից, որպես Հայաստանի հնարավոր էներգետիկ ճգնաժամի լուծում, ներկայացնում է ադրբեջանական էլեկտրաէներգիան: Ընդ որում Հայկական ԱԷԿ-ի վերահսկողության և անվտանգության մասին նրա պնդումները սոսկ քաղաքական հայտարարություններ են, որոնք հակասում են միջազգային փորձագիտական գնահատականներին, այդ թվում՝ ՄԱԳԱՏԷ-ի եզրակացություններին: Բայց այդ խոսույթում Հայաստանի հիմնական արտադրական հզորության ապագան կապվում է Բաքվի առաջարկած մատակարարման

սցենարի հետ: Եթե նման կապը գործնականում ամրապնդվի, ապա վտանգը միայն գնային կախվածությունը չի լինի: Ի վերջո, հայաստանյան շուկայում ամրապնդվելու համար Բաքուն կարող է դեմփինգի դիմել՝ արհեստականորեն իջեցնելով մատակարարվող էլեկտրաէներգիայի գինը: Խնդիրն այն է, որ մատակարարման դադարեցումը կամ սահմանափակումը կարող է դառնալ ճնշման միջոց:

Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ Հայաստանը պետք է հրաժարվի անդրսահմանային կապերից: Փոխադարձ և հստակ կանոններով առևտուրը կարող է օգտակար լինել, եթե այն պահպանում է երկրի սեփական հզորությունները և մատակարարման մի քանի այլընտրանք: Սակայն որևէ նախագծից առաջ հանրությունը պետք է իմանա դրա երթուղին ու տեխնիկական բնութագրերը, սեփականության և շահագործման կարգը, հզորության բաշխման սկզբունքները, գնագոյացման հաշվարկը, մատակարարումը սահմանափակելու պայմաններն ու պահուստային մեխանիզմները: Պետք է հստակ լինի նաև՝ զի՞ծը ինչ բաժնով է ծառայելու Հայաստանի ներմուծմանը և Ադրբեջանի տարանցմանը, և ով է որոշելու էլեկտրահոսքի ուղղությունը:

Խնդիրն անհրաժեշտ է դիտարկել նաև Հայաստանի էլեկտրաէներգետիկ շուկայի ազատականացման համատեքստում: Մեծածախ էլեկտրաէներգետիկական շուկայի ազատականացումը սկսվել է 2022 թ.: Ազատականացված հատվածի սպառման բաժինը 2022 թ. կազմել է ներքին սպառման 5.3 %-ը, իսկ 2025 թ. հասել է 33.2%-ի:⁶ Ակնհայտ է, որ ազատական շուկան կարող է ընդլայնել անդրսահմանային առևտուրը: Սակայն եթե ներմուծումն ավելի դյուրին ու

էժան դառնա, քան տեղական արտադրության և պահուստային հզորությունների զարգացումը, շուկայի աճը կարող է մեծացնել արտաքին կախվածությունը: Եվ սա առավել քան իրատեսական սցենար է:

Այսպիսով, Ալիևի հայտարարությունը, Փաշինյանի արձագանքը և օգոստոսի 25-ի բերձորյան հանդիպումը պետք է դիտարկել ընդհանուր հաջորդականության մեջ: Բաքուն Հայկական ԱԷԿ-ի փակումն անխուսափելի է ներկայացնում՝ ադրբեջանական էլեկտրաէներգիան առաջարկելով որպես «փրկօղակ», իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչները քննարկում են ներմուծման ու սահմանային կապերի հնարավորությունները: Կախվածության նախադրյալը ստեղծվում է հենց այն պահին, երբ ներմուծումը սկսում է ընկալվել որպես ներքին հզորությունների զարգացման ու ընդլայնման այլընտրանք: Հարկ է հասկանալ, որ նման ընտրության գինը կարող է վճարվել ոչ միայն էլեկտրաէներգիայի սակագնով, այլև Հայաստանի էներգետիկ և քաղաքական ինքնիշխանությամբ:

Հ.Գ. Հայաստանի հանրային-քաղաքական խոսույթում անհրաժեշտ է փոխել շեշտադրումները: Հարցը միայն այն չէ, թե արդյոք Հայաստանը ստիպված կլինի էլեկտրաէներգիա գնել Ադրբեջանից: Պետք է փոխել հարցադրումը՝ կարո՞ղ է արդյոք Հայաստանը դառնալ մատակարար: Վրաստանում աճում է ներմուծման պահանջարկը, Իրանը պարբերաբար ամառային պակասորդ է ունենում, Ադրբեջանում մեծանում է գազաթնային բեռը: Տարածաշրջանին ավել-

լի շատ էլեկտրաէներգիա է պետք: Սա հնարավորություն է նաև Հայաստանի համար:

Հայաստանի նպատակը պետք է լինի տարածաշրջանում մատակարարի դիրք զբաղեցնելը: Դրա համար անհրաժեշտ է ազգային գեոտնտեսական մեզաձրագիր՝ նոր, գիզավատային ատոմակայան: Ատոմային էներգիան ոչ միայն էլեկտրաէներգիա է, այլև արտահանման հնարավորություն և աշխարհաքաղաքական ազդեցություն: Երևանը պետք է մտածի ոչ թե ադրբեջանական էլեկտրաէներգիայի սպառող դառնալու, այլ, ինչու ոչ, ապագայում Ադրբեջանին էլեկտրաէներգիա մատակարարելու և նրա շուկայում ներկայություն ապահովելու մասին:

Եթե Հայաստանը ձգտում է լինել աշխարհաքաղաքական դերակատար, նոր գիզավատային ատոմակայանը պետք է դառնա ազգային առաջնահերթություն: ■

Ծանոթագրություններ

- <https://president.az/en/articles/view/73259/print>
- <https://armenpress.am/en/article/1258821>
- <https://armenpress.am/en/article/1259029>
- <https://hightech.gov.am/articles/news/firebird-06>
- <https://arka.am/en/news/economy/electricity-generation-in-armenia-increased-by-9-4-over-the-first-seven-months-reaching-6-08-billion/>
- https://ns1.parliament.am/news.php?NewsID=23914&cat_id=2&day=18&lang=arm&enc=utf8&month=6&year=2026&utm_source=chatgpt.com

Բաքու-Փաշինյան հակադաշնակցական արշավը՝ Դաշնակցությունը «արմատախիլ անելու» պատմական փորձերի համատեքստում

Անի Մելքոնյան
Պատմաբան

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ի կեսօրին թուրքական զորքը մտավ Բաքու: Երեք օրվա ընթացքում սպանվեց 30.000 հայ: Ինչ վերաբերում է Բաքվի 26 կոմիսարներին, ապա անգամ ինքնապաշտպանական ուժերին թշնամու դեմ մենակ թողնելը չփրկեց նրանց. «...Անդրկասպյան էսէռական իշխանությունը և անգլիացիները սեպտեմբերի 20-ին, Կրասնովոդսկից 207 վերստ հեռավորության վրա, Ախա-Կույմա և Պերեպալ կայարանների միջև, ավազուտներում, նրանց գնդակահարեցին: Կոմիսարներից 8-ը հայեր էին՝ Ստեփան Շահումյանը, Գրիգոր Ղորղանյանը (Կորգանով), եղբայրներ Արսեն և Թադևոս Ամիրյանները, Սուրեն Հովսեփյանը, Բաղդասար Ավագյանը, Արմենակ Բոդյանը և Արամ Կոստանդյանը»:¹ Մինչդեռ իրադարձությունները և Բաքվի ինքնապաշտպանությունը կարող էին այլ ավարտ ունենալ, եթե Բաքվի կոմունսան ճակատագրական պահին չլքեր քաղաքի պաշտպաններին:

Միանգամայն հասկանալի է, որ Բաքվի կոտորածները ծրագրել և իրականացնում էր «Իթթիհատ»-ի ղեկավարությունը՝ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից Բեհադդին Շաքիրի գլխավորությամբ, որը նշանակվել էր Բաքվի ոստիկանապետ:

Իսկ Բաքուն գրավելուց հետո թուրքական «Ենիգյուն» թերթում տպագրված «Միացյալ» կամ «Մեծ» Ադրբեջանի քարտեզի տեսքով բացահայտվեց Հայաստանը աքցանի մեջ խեղդելու թուրք-ադրբեջանական ծրագիրը:²

Հայաստանը կլանելու և ոչնչացնելու ծրագիր, որին 108 տարի անց պետք է հավանություն տար Հայաստանի փաշինյանական կառավարությունը: Ադրբեջանա-թուրքական պանթյուրքիզմի ծրագրին համերաշխություն հայտնելու հանգամանքով էին նաև պայմանավորված 2026 թ. սեպտեմբերի 15-ին ՀՀ խորհրդարանում, իշխող կուսակցության պատգամավորների՝ ագրեսիվ հարձակումները Դաշնակցության ուղղությամբ՝ և «Դաշնակցականությունը պետք է արմատախիլ արվի»³ - իշխող կուսակցության պատգամավոր Արման Եղոյանի անթաքույց ատելությամբ արված հայտարարությունը:

Իհարկե, զարմանալի չէ, որովհետև ներկայիս իշխանության գոյատևման միջոցն ազգային կառույցների թուլացումն է, զարմանալի կլինեք, եթե սեպտեմբերի 15-ին ԲԴ-ն հակադաշնակցական ելույթների շարք չսկսեր՝ հաշվի առնելով, որ այդ օրը Բաքվի քաղաքամիջոցները. «հերթական հակադաշնակցական բարբառանքն էին տարածում, թե իբր

1918 սեպտեմբերի 15-ին հերոսական ադրբեջանցի ժողովուրդը Բաքուն ազատագրել էր բոլշևիկադաշնակցական խոնտայից ու դրանով ապահովել էր Ադրբեջանի անկախությունը»:⁴

Բնական է, որ ադրբեջանական քաղաքական թեզերը չէին կարող համերաշխություն չգտնել հայաստանյան իշխանավորների կողմից՝ ուստի «ԲԴ-ական Արման Եղոյանը հավանաբար որոշեց իր աջակցությունը հայտնել ադրբեջանցիներին ու միանալ հակադաշնակցական հիստերիային»:⁵

Արման Եղոյանի հայտարարությունն ու առհասարակ փաշինյանական վարչակազմի հակադաշնակցական քաղաքականությունը, ոչ թե նրանց սեփական գաղափարների կամ նպատակների արգասիքն են, այլ ընդամենը թուրքական հերթական հանձնարարություն, որն էլ «գերազանցիկ» աշակերտի ջանասիրությամբ կատարում են:

Բայց, կարելի է, մի փոքր պատմական շրջայց կատարել հասկանալու համար, թե ի վերջո ինչ ճակատագիր են ունեցել Դաշնակցության դեմ պայքարած և Դաշնակցությունը «արմատախիլ անելու» փորձեր կատարած իշխանություններն ու պետությունները:

Դաշնակցության ոչնչացմանը ձգտող հիմնական ուժը, բնականաբար, օսմանյան կայսրությունն էր՝ նախ արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դեմքով՝

ՀՅԴ դեմ դադարական գործը.
ռուսական կայսրություն

ում ծայրահեղ դաժան լծի տակ հյուծվում ու տանջամահ էր արվում հայ ժողովուրդը, որը զրկված էր նույնիսկ մարդկային տարրական իրավունքներից: Իսկ Դաշնակցության կռիվը հայ ժողովրդի ամենատարրական իրավունքների ապահովման համար էր, ինչից թուրքերը պետք է անհանգստանային, քանի որ թուրքի ու քրդի համար սովորություն էր իր դիմաց տեսնել հյուսիս, ով առանց դիմադրելու թույլ էր տալիս խլել իր ունեցվածքը, իր տունը, իր աղջիկներին, իր կյանքը և ընդհանրապես այն ամենը, ինչ կարևոր էր մարդու հոգևոր և ֆիզիկական գոյության համար:

1895-1896 թթ. գրեթե ամբողջապես ստանձնելով ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարումը՝ Դաշնակցությունը հայությանը սովորեցրեց **կովեղ իր իրավունքների համար**, դիմադրել, երբ փորձում են խլել տունը, հողը, զավակներիդ ու կյանքը: Սա իհարկե չպետք է թուրքի սրտով լինեք, քանի որ նրա դիմաց կանգնում էր դաշնակցական հայը՝ հայության հարվածող բազուկը:

Այնուհետև, օսմանյան կայսրությունը՝ երիտթուրքերի դեմքով, որոնք հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներն ու իրագործողները լինելով, առաջնորդվում էին այն համոզումով, որ Դաշնակցությունը հայ ժողովրդի «ուռուցքն» է, և որպեսզի մեռնի հայությունը՝ պետք է հեռացնել այդ «ուռուցքը»:

Օսմանյան կայսրությունը հողս ցնդեց, իսկ ցեղասպան երիտթուրք պարագլուխների հետ ՀՅԴ-ն հաշվեհարդար տեսավ՝ **Նեմեսսիս** գործողությամբ:

ՀՅԴ-ի դեմ պայքարում և նրան «արմատախիլ անելու» քաղաքականությունում պակաս ակտիվ չէր նաև ռուսական կայսրությունը:

Ասվածի վառ ապացույցը պատմությանը «Դաշնակցության գործ» կամ «Դաշնակցության դատ» անունով

Վահան Հովհաննիսյան+30 . դադարաւարտութիւնը.
Հայաստանի Հանրապետութիւն

հայտնի դատավարությունն էր: Դաշնակցությունը լի-նելով Այսրկովկասի հեղինակավոր հայ քաղաքական ուժը՝ իր վրա էր վերցրել ինչպես հայ-թաթարական կռիվներում հայության պաշտպանությունը, այնպես էլ 1903 թ. հայոց եկեղեցու իրավունքների համար պայքարի առաջնորդությունը: Հետևաբար ցարական Ռուսաստանում. «կերպագին խորտակել այդ կազմակերպութեան ուժը, սպաննել հայութեան մարտական կորովը, որ այնքան թափով արտայայտուեր էր դեռ եկեղեցական գոյքերու յափշտակութեան օրերուն: Մխակեցան իրենց հաշիւներուն մէջ և այժմ անա առե-լութիւնն ու հալածանքը Դաշնակցութեան դէմ սկսան կրկնապատիկ եռանդով ու կատաղութեամբ»:⁶ Դաշնակցության նկատմամբ մեղադրանքներ հնչեցին նույնիսկ պետական դումայի ամբիոնից: Սկսվեցին հալածանքներ ռուսական կայսրության հայ բնակչության՝ հատկապես մտավորականության հանդեպ, ձեռքակալվեցին հարյուրավոր ականավոր գործիչներ ու մտավորականներ, ստեղծվեց «քառասուն հազար էջանոց մէկ «դատ»- «Դաշնակցութեան դատը»:⁷

Տարիներ տևած հալածանքների ու քաղաքական դատավարությունների հետևանքով եղավ այն, որ ի վերջո հրապարակվեց ցարական դատարանի վճիռը՝ 52 հոգի դատապարտվեց բանտարկության և աքսորի, 94 հոգի ազատ արձակվեց: Դաշնակցության պայքարի արդյունքում՝ ի վերջո դատական պատասխանատվության ենթարկվեց քաղաքական պատվերով դատավարություն իրականացնող Լիժինը, որին ցարական իշխանությունը հայտարարեց «անմեղատունակ» և դադարեցրեց նրա լիազորությունները:

Ցարական իշխանությունը ոչինչ չհանեց Դաշնակցության դեմ հալածանքներից ու շինծու քրեական գործից: Տարիների մաքառումների ու պայքարի հետևանքով Դաշնակցությունն արմատախիլ չեղավ

ու չվերացավ, հակառակը նրա հեղինակությունն ավելի բարձրացավ, և առաջին աշխարհամարտի օրերին՝ ցարական իշխանությունն ինքն էր փնտրում Դաշնակցության բարեկամությունը:

Պատմության մեջ, Դաշնակցության դեմ ամենակատաղի պայքարը, ինչպես գիտենք, մղել է խորհրդային իշխանությունը:

Խորհրդային Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների առաջին հարվածն ուղղվեց Դաշնակցության դեմ:

Այդ հետապնդումներն արտահայտվեցին նաև հայկական բանակի 1400 սպաների Ռյազան արտաքսմամբ:

Բոլշևիկները զանգվածային բռնություններ կիրառելու գործում այնքան հեռուն էին գնացել, որ բանտարկում էին անգամ կանանց, 1921 թ. փետրվարին Չեկայի նախագահ Շ. Ամիխանյանը Հայիեդկումի նախագահ Ս. Կապանին խնդրում է թույլ տալ ձերբակալել «դաշնականների», «մաուզերիստների» և «հակահեղափոխականների» ընտանիքների անդամներին:

Խորհրդային իշխանության բռնաճնշումների պայմաններում. «1923 թ. նոյեմբերին Երևանում բացվեց նախկին շարքային դաշնակցականների ինքնավերացման, այսպես կոչված «լիկվիդացիայի» համագումարը, որի առիթով ինքնաբացահայտվեցին այդ կուսակցության ավելի քան չորս հազար անդամներ»:⁸

Ի վերջո, Հայաստանում Դաշնակցության գործունեությունը պաշտոնապես դադարեցվեց, սակայն ՀՅԴ գաղափարախոսությունը. «պահպանվեց հայության մեջ որպես համոզմունք և վերակենդանացավ մեր օրերում, հենց որ ստեղծվեցին նպաստավոր քաղաքական պայմաններ, երբ 1991 թ. Հայաստանը դարձավ անկախ, ինքնուրույն պետություն, հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետությունը»:⁹

Երկար կանգ չառնելով խորհրդային 70-ամյա հակադաշնակցական պայքարի վրա՝ ասենք միայն, որ ի վերջո նաև Դաշնակցության դերակատարությամբ ձեռք բերվեց Հայաստանի անկախությունը,

Դաշնակցությունը Մայր Հայաստանում անցավ լեզալ գործունեության, սակայն անկախ Հայաստանի իշխանությունները ևս որդեգրեցին կուսակցության նկատմամբ հալածանքների ու շինծու դատավարությունների քաղաքականություն:

1994 թ. դեկտեմբերին՝ արցախյան մարտական գործողություններից հաղթական վերադարձած Դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում՝ օրենքով արգելվեց:

Դաշնակցությունը պայքարեց բանտերից, կալանավայրերից, հնարավոր և անհնար բոլոր վայրերից ու, ի վերջո, Հայաստանի գործող ղեկավարը հրաժարական տվեց, փոխվեց իշխանությունն ու պետական քաղաքականությունը՝ օրինական դաշտում Դաշնակցության գործունեությունը վերականգնվեց:

Փաշինյանական իշխանությունն այսօր որդեգրել է այս բոլոր իշխանությունների քաղաքականությունը, հաշվի չառնելով, որ իրենից ավելի ազդեցիկներն ու հզորներն են փորձել ու ընկրկել Դաշնակցության «պողպատյա բռունցքի» առաջ, իսկ ինքը, լինելով ընդամենը Բաքվի կամակատար, և ունենալով թուրքադրբեջանական իշխանությունների հովանավորությունը՝ թուրքական երազանքի իրականացման գործում՝ դատարարված է պարտության, իսկ Արման Եղոյանը վստահաբար լինելու է վերջին ՔԴ-ականը, որովհետև առավելագույնը 10-15 տարի անց, նույնիսկ նրա զավակներն են ամաչելու, որ իրենց հայրը եղել է հայրենիք հանձնող ու սեփական պետության դեմ պատերազմող կուսակցության անդամ..., մինչդեռ ևս 100 տարի անց դաշնակցականների սերունդները նույնպիսի պարզ ճակատով ու ակնածանքով են նայելու Դաշնակցության անցած ճանապարհին, ճիշտ այնպես, ինչպես այսօր, յուրաքանչյուր երիտասարդ դաշնակցական պարզ ճակատով է նայում ՀՅԴ սերունդների անցած ճանապարհին: ■

Ծանոթագրություններ

- [http://hpj.asj-oa.am/2586/1/2008-3\(31\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2586/1/2008-3(31).pdf) Ստեփանյան Գ., նշվ. Աշխ., էջ 42:
- Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչը (Հոգվածների ժողովածու), Եր., 2010., էջ 65:
- <https://alphanews.am/dashnakakanoutyouny-petq-e-armataxi/>
- <https://www.facebook.com/arthur.khachatryan>
- Նոյնը:
- Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, Եր., 1992., էջ 519:
- Նոյնը., էջ 524:
- Կարապետյան Մ.Ս., Գևորգյան Է.Գ., Խորհրդային Հայաստանը 1920-1991 թվականներին, Եր., 2007., էջ 183:
- Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, Եր., 1999., էջ 6:

Քանադացի նյութեր

- [http://hpj.asj-oa.am/2586/1/2008-3\(31\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2586/1/2008-3(31).pdf)
- <https://alphanews.am/dashnakakanoutyouny-petq-e-armataxi/>
- <https://www.facebook.com/arthur.khachatryan>

«Խաղաղություն»՝ առանց հայկական հետքի. Բաքվի հիբրիդային պատերազմը՝ Գանձասարից մինչև Երևան

Լիանա Պետրոսյան

Պատմ. գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի ասիստենտ, դասախոս

Վերջին ամիսներին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների շուրջ ձևավորված տեղեկատվական-քաղաքական ֆոնը միջազգային հանրությանը ներկայացվում էր որպես «խաղաղության դարաշրջանի» անշրջելի սկիզբ: Բաքուն միջազգային տարբեր հարթակներում ու դիվանագիտական խողովակներով հատուկ ընդգծում էր, թե ինքն է հանդիսանում տարածաշրջանային օրակարգի միանձնյա նախաձեռնողն ու ճարտարապետը: Ադրբեջանական քարոզչամեքենան գործի էր դրել առավելագույնս հավակնոտ ձևակերպումներ՝ պնդելով, թե ընթացող գործընթացը «համաշխարհային մասշտաբով աննախադեպ» խաղաղության մոդել է, իսկ երկու երկրներն արդեն փաստացի «ապրում են խաղաղության մեջ և քայլեր են անում առևտրատնտեսական հարաբերություններ կառուցելու ուղղությամբ»:

Սակայն այս փայլուն դիվանագիտական ցուցափեղկի հետևում գործում է բոլորովին այլ իրականություն:

Միջազգային լսարանի համար նախատեսված «խաղաղասիրական» հայտարարություններին զուգահեռ՝ Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի և նրա վարչակազմի պաշտոնական հռետորաբանությունը պահպանել է ընդգծված կոշտ, մեղադրական և ուղղակի սպառնալիքներ պարունակող տոնայնություն: Հայաստանի նկատմամբ տարածքային ու քաղաքական պահանջատիրությունը, ռազմատենչ սպառնալիքներն ու «պատմական արդարության» ադրբեջանական ընկալման պարտադրումը ոչ միայն չեն մեղմացել, այլև ստացել են նոր, ավելի համակարգված թափ:

Այս քաղաքականության առանձնահատուկ դրսևորումներից է օկուպացված Արցախում Բաքվի կողմից պարբերաբար կազմակերպվող «դիվանագիտական տուրիզմը»: Օտարերկրյա դիվանագետների, փորձագետների և լրագրողների այցելությունները բռնազավթված հայկական բնակավայրեր վերածվել են հայկական պատմամշակութային ժառանգության հրապարակային նվաստացման, պատմական փաստերի աղավաղման և տարածաշրջանից հայկական հետքի յուրացման ու ջնջման քարոզչական գործիքի:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե առկա է բացահայտ հակասություն Ադրբեջանի արտաքին «խաղաղասիրական» փաթեթավորման և ներքին ու տարածաշրջանային ուղղվածությամբ տարվող նախադիվային պատերազմի միջև: Սակայն խորքային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սրանք ոչ թե իրար հակասող քայլեր են, այլ Բաքվի միասնական ռազմավարության երկու փոխլրացնող կողմերը: «Խա-

ղաղության» գլոբալ նարատիվը Բաքվին անհրաժեշտ է միջազգային հանրության, մասնավորապես՝ արևմտյան կենտրոնների հնարավոր ճնշումներն ու պատժամիջոցային ռիսկերը չեզոքացնելու համար: Ադրբեջանը փորձում է ստեղծել մի պատրանք, թե տարածաշրջանում հակամարտությունն ավարտված է, իսկ ցանկացած նոր լարվածություն կամ հապաղում բխում է միայն հայկական կողմի «ռևանշիստական» ձգտումներից:

Միևնույն ժամանակ, «նարատիվային պատերազմը» և կոշտ հռետորաբանությունը ծառայում են Հայաստանի վրա մշտական հոգեբանական ու քաղաքական ճնշում պահպանելուն: Բաքուն «խաղաղություն» ասելով հասկանում է Հայաստանին սեփական պայմանների լիակատար պարտադրում՝ սկսած Սահմանադրության փոփոխության պահանջից մինչև տրանսպորտային ու էներգետիկ միջանցքների նկատմամբ վերահսկողության ստանձնում: Իսկ բռնազավթված տարածքներում իրականացվող քարոզչական ակցիաներն ու հայկական հետքի ստորադասումը նպատակ ունեն միջազգային հանրության գիտակցության մեջ ամրապնդել Արցախի էթնիկ զտման և հայաթափման հետևանքները՝ դրանք դարձնելով անշրջելի քաղաքական իրողություն:

«խաղաղություն», որի հեղինակը միայն Բաքուն է.

Ադրբեջանի պաշտոնական հոետորաբանությունն ու արտաքին քաղաքական նարատիվների ձևավորման ռազմավարությունը ցույց են տալիս, որ Բաքուն միջազգային հանրության շրջանում ակտիվորեն արմատավորում է հարավկովկասյան տարածաշրջանում «իրողություններ փոխած» միանձնյա խաղաղարարի կերպար: Այս դիվանագիտական գիծը հիմնված է տարածաշրջանում ուժային նոր հավասարակշռություն պարտադրելու և սեփական օրակարգը որպես միակ հնարավոր այլընտրանք ներկայացնելու տրամաբանության վրա:

2026 թ. հուլիսի 4-ին ԱՄՆ նախագահին ուղղված շնորհավորական ուղերձում Իլհամ Ալիևի այն հայտարարությունը, թե Ադրբեջանն ու Հայաստանն արդեն փաստացի խաղաղության մեջ են և հաստատում են առևտրային կապեր, արտաքին լսարանին ուղղված հաշվարկված քայլ էր: Սրանով փորձ է արվում միջազգային դերակատարների աչքում հակամարտության էջը վերջնականապես փակված ներկայացնել՝ ստեղծելով պատրանք, թե երկկողմ հարաբերություններն արդեն անցել են գործնական-տրանսպորտային ու տնտեսական փուլ:

Արդեն 2026 թ. հուլիսի 13-ին բռնագավթված Շուշիում անցկացված գլոբալ ֆորումի ընթացքում Ի. Ալիևն ավելի հստակեցրեց այս ռազմավարական վեկտորը: Խոսելով Հարավային Կովկասի «արմատական փոփոխության», ձևավորվող նոր ուժային կենտրոնների և «Զանգեզուրի միջանցք» կոչվածի անխուսափելիության մասին՝ նա միաժամանակ սուր քննադատության ենթարկեց Արևմուտքի որոշ կենտրոնների «միակողմանի» մոտեցումները Հայաստանի նկատմամբ: Նույն օրերին ակտիվորեն շրջանառության մեջ դրվեց այն թեզը, թե Ադրբեջանը միակողմանիորեն վերացրել է տարանցիկ սահմանափակումները, Հայաստան է արտահանում նավթամթերք և դարձել է նրա «վառելիքի հուսալի աղբյուրը»: Այս հայտարարությունները նպատակ ունեն ցույց տալու, թե Բաքուն ոչ միայն պայմաններ է թելադրում, այլև հանդես է գալիս որպես տա-

րածաշրջանային էներգետիկ ու տրանսպորտային կախվածություն ձևավորող «բարեհաճ» կողմ:

Արտաքին քարոզչական այս գիծը հետևողականորեն շարունակվեց նաև 2026 թ. սեպտեմբերի 23-ին, երբ Շվեդիայի նորանշանակ դեսպան Լուիզ Մորսինգի հետ հանդիպմանը Ի. Ալիևը վերահաստատեց, որ խաղաղության օրակարգը նախաձեռնել և մշակել է բացառապես Ադրբեջանը, իսկ արձանագրված ձեռքբերումն «աննախադեպ է համաշխարհային մասշտաբով»: Միջազգային դիվանագետների, այդ թվում՝ շվեդ դեսպանի դրական արձագանքն ու վստահության ամրապնդման քայլերի ողջունումը, ինչպես նաև «Moods» միջազգային վարկանիշային գործակալության կանխատեսումները Երևան-Բաքու կայուն խաղաղության դրական ազդեցության մասին, լիովին տեղավորվում են Բաքվի կառուցած արտաքին կադապրի մեջ:

Այնուամենայնիվ, այս ամբողջ արտաքին «խաղաղասիրական» փաթեթավորումն ունի հստակ պայմանական և շանտաժային բնույթ: Բաքվի կողմից առաջ մղվող «խաղաղությունը» երկարատև և կայուն է ներկայացվում միայն այն նախապայմանով, եթե Հայաստանը լիովին ընդունի Ադրբեջանի մեկնաբանություններն անցյալի, ներկայի և ապագայի վերաբերյալ: Դա ենթադրում է Հայաստանի Սահմանադրության փոփոխության պահանջ, Անկախության հռչակագրին հղումներից հրաժարում, «Արևմտյան Ադրբեջան» կոչվող կեղծ պատմաքաղաքական նարատիվի ընդունում և Արցախի էթնիկ գտման արդյունքների վերջնական լեգիտիմացում:

Փաստացի, Ադրբեջանը վարում է երկակի քաղաքականություն.

Միջազգային հանրությանը վաճառում է «խաղաղության» աննախադեպ մոդելի իմիտացիան՝ չեզոքացնելով հնարավոր արտաքին ճնշումները, իսկ տեղում պահպանում է նարատիվային ու քաղաքական ագրեսիան՝ փորձելով Հայաստանին պարտադրել կապիտուլյացիոն խաղաղության սեփական պայմանները:

Կոշտ հոետորաբանություն և «ռազմական հանցագործ պետություն». Ադրբեջանի պաշտոնական հոետորաբանության, հանրային ուղերձների և պատմական նարատիվների համակարգված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Բաքուն շարունակում է վարել խորքային հակահայկականության և թշնամանքի վրա հիմնված քաղաքականություն: Նախագահ Ի. Ալիևի ելույթներում տեղ գտած հայտարարությունները վկայում են, որ արտաքին աշխարհին ներկայացվող «խաղաղության օրակարգին» զուգահեռ՝ Ադրբեջանի ներքին և տարածաշրջանային քարոզչությունը հիմնված է Հայաստանի նկատմամբ մշտական մեղադրանքների, ապամարդկայնացման և ուժային սպառնալիքների տրամաբանության վրա:

Սեպտեմբերյան իր հայտարարություններում Ալիևը կրկին Հայաստանը որակեց որպես «ռազմական հանցագործ պետություն»: Նա պնդեց, թե տարիներ

շարունակ ադրբեջանական տարածքները «օկուպացիայի տակ էին», իսկ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Հայաստանը թիրախավորում էր քաղաքներն ու գյուղերը՝ հրթիռներ արձակելով նույնիսկ Մինգեչաուրի ուղղությամբ: Այս պնդումները նա ներկայացրեց որպես քաղաքացիական բնակչության և ենթակառուցվածքների դեմ ուղղված հանցագործություն՝ լիովին շրջանցելով Ադրբեջանի կողմից Արցախի խաղաղ բնակավայրերի (Ստեփանակերտ, Մարտունի, Հադրութ) մասսայական ու համակարգված ռազմական թիրախավորումը, արգելված զինատեսակների (կասետային ռումբեր, սայիտակ ֆոսֆոր) կիրառումը և 2023 թվականին իրականացված էթնիկ զտումները: Հայաստանին բնակավայրերի հիմնովին ոչնչացման մեջ մեղադրելով՝ Բաքուն կրկին հանգեց նույն եզրակացությանը՝ «Հայաստանը ռազմական հանցագործ պետություն է»:

2026 թ. սեպտեմբերի 15-ի իր ելույթում Ի. Ալիևն էլ ավելի հստակեցրեց այս նարատիվային գիծը: Նա հայտարարեց, թե թեև խաղաղություն է հաստատվել, բայց Բաքուն «մտադիր չէ մոռանալ»: Շահարկելով Խոջալուի իրադարձությունները և պատմամշակութային կոթողների վնասման թեման (մասնավորապես պնդելով, թե 65 մզկիթ ամբողջությամբ ոչնչացվել է, և դրանցում կենդանիներ են պահվել)՝ Ի. Ալիևն այս գործոնները ներկայացրեց որպես ադրբեջանցիների և «ամբողջ իսլամական աշխարհի» նվաստացում: Սա ակնհայտ փորձ է՝ հակամարտությանը տալու կրոնական բնույթ և իսլամական երկրներին ներքաշելու հակահայկական քարոզչության մեջ: Նա նաև նշեց, որ 30 տարվա բնակչություններն արդյունք չեն տվել, քանի որ «Հայաստանը չի ցանկացել» կամովին հեռանալ, ինչի պատճառով Ադրբեջանը «վերջ դրեց անարդարությանը և ստեղծեց համաշխարհային նախադեպ»:

Ադրբեջանական կողմի օգտագործված այս հռետորաբանությունը որևէ առնչություն չունի իրական խաղաղության լեզվի հետ: Այն միտումնավոր պահ-

պանում է «թշնամու կերպարը» ադրբեջանական հասարակության գիտակցության մեջ, լեզվափոխում է անցյալում ուժի անօրինական կիրառումը և բաց է թողնում դուրը Հայաստանի նկատմամբ ապագա հնարավոր ճնշումների, պահանջատիրության ու ագրեսիայի համար:

Այս քաղաքականությունը դրսևորվում է նաև կոնկրետ գործողություններով. Բաքուն շարունակում է ապօրինաբար պահել հայ ռազմագերիներին և պատանդաված արցախյան ղեկավարությանը, իրականացնում է «Արևմտյան Ադրբեջան» կոչվող կեղծ պատմաքաղաքական նախագիծը (որով հավակնում է Հայաստանի ողջ տարածքին) և պահանջում է փոխել Հայաստանի Սահմանադրությունը: Այս համատեքստում Ի. Ալիևի «չենք մոռանալ» բանաձևը ոչ այլ ինչ է, քան հայտարարություն այն մասին, որ պատմական հաշիվը փակված չէ, և Ադրբեջանը ցանկացած պահի կարող է օգտագործել սեփական հորինված «մեղքերը»՝ Հայաստանի դեմ նոր ճնշումներ կամ ռազմական ագրեսիա արդարացնելու համար:

Շուշի, Գանձասար և «դատարկ գիրքը». 2026 թվականի սեպտեմբերի 11-12-ին Ադրբեջանի նախագահի օգնական Հիքմետ Հաջիևը Բաքվում ակրեդիտացված մոտ 150 օտարերկրյա դիվանագետների, դեսպանների և միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համար կազմակերպեց հատուկ քարոզչական այց օկուպացված Արցախի տարածք՝ Շուշի, Ստեփանակերտ, Գանձասար և Դադիվանք: Չնայած այցի պաշտոնական օրակարգը ձևակերպված էր որպես վերականգնման աշխատանքների, նոր ենթակառուցվածքների և «պատմական-կրոնական հուշարձանների» ցուցադրություն, իրականում այն դարձավ հայկական պատմամշակութային ժառանգության ալբանականացման և յուրացման պետական նարատիվը միջազգայնացնելու լայնամասշտաբ գործողություն:

Այս քաղաքականության առավել ցայտուն ու խորհրդանշական դրսևորումը տեղի ունեցավ Գան-

ձառարի վանական համալիրում, որտեղ Հաջիևը 13-րդ դարի հայկական ճարտարապետության այս գլուխգործոցը դիվանագետներին ներկայացրեց որպես «հին կովկասյան ալբանական» քրիստոնեական ժառանգություն՝ բացառելով դրա հայկական ինքնությունը: Գանձասարում տեղակայված Մատենադարանի նախկին մասնաճյուղում Հ. Հաջիևը դիվանագետների ներկայությամբ ցուցադրաբար թերթեց հայկական ձեռագրերի վերաբրտադրություն-կրկնօրինակները (ֆաքսիմիլները) և, ցույց տալով, որ դրանցում միայն առանձին էջեր են պատկերագրող, իսկ մնացածը դատարկ են, հայտարարեց. «Միայն մեկ էջ, մնացածը դատարկ է»: Նրա այս ժեստին դիվանագետներից ոմանք արձագանքեցին ծիծաղով: Սա պատահական կատակ կամ թյուրիմացություն չէր, այլ մանրակրկիտ բեմադրված քաղաքական սինվոլիզմ, որի նպատակն էր օտարերկրյա ներկայացուցիչների աչքում հայկական պատմությունն ու մշակութային կոթողները ներկայացնել որպես դատարկ, կեղծված, արհեստածին և անհիմն:

Ադրբեջանական այս քարոզչական ժեստին օպերատիվ և մասնագիտական պատասխան տվեց Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն Արա Խզմալյանը: Նա պարզաբանեց, որ Գանձասարում ցուցադրված ծավալուն գրքերը երբեք բնագրեր չեն եղել, այլ ցուցադրության համար պատրաստված բարձրորակ կրկնօրինակներ, որտեղ վերաբրտադրվել են միայն առանձնահատուկ մանրանկարներն ու էջերը, իսկ մնացած էջերը միտումնավոր դատարկ են թողնվել: Ա. Խզմալյանը շեշտեց, որ ցուցադրված բոլոր նմուշների բնագրերը պահվում են Երևանի Մատենադարանում՝ հավելելով. «Մենք մեր ձեռագրերում ու մեր պատմության մեջ դատարկ էջեր չունենք՝ ի տարբերություն շատ-շատ ուրիշների»: Հայաստանի փորձագիտական ու քաղաքացիական շրջանակները Բաքվի կազմակերպած այս այցն ու արարողակարգը որակեցին որպես Արցախում իրականացված էթնիկ զտման, հայաթափման և մշակութային ցեղասպանության հետևանքների լեզվափոխման անընդունելի փորձ:

Դիվանագետների լռությունը, իսկ առանձին դեպքերում՝ ժպիտն ու հարմարվողական պահվածքը, Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ընկալվեցին որպես խոշոր դիվանագիտական հաջողություն: Միջազգային հանրության ներկայությունը բռնա-

զավթված հայկական սրբավայրերում օգտագործվեց ոչ թե մշակութային ժառանգության պաշտպանության կամ դրա էթնիկ պատկանելությունը հարգելու, այլ դրանք քաղաքականապես վերագրանցելու և յուրացնելու համար:

Այս բեմականացված տեսարանն ու նարատիվային ագրեսիան ժամանակագրորեն և բովանդակային առումով լիովին համընկան միջազգային հետազոտական խմբերի ու արբանյակային լուսանկարների (մասնավորապես՝ Caucasus Heritage Watch-ի) հրապարակած այն տվյալների հետ, որոնք փաստում են Արցախի օկուպացված տարածքներում հայկական գերեզմանատների, խաչքարերի, եկեղեցիների ու պատմական հուշարձանների թիրախավորման, պղծման և հողին հավասարեցման մասին: Սա ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Ադրբեջանը վարում է երկշերտ քաղաքականություն. տեղում իրականացվում է հայկական պատմամշակութային հետքի ֆիզիկական ոչնչացում, իսկ պահպանված խոշոր կոթողների պարագայում՝ նարատիվային դատարկում ու ինքնության խեղաթյուրում:

Նարատիվային պատերազմը որպես պետական քաղաքականություն. Քաղաքագետ Արա Պողոսյանի վերլուծությունը ներկայիս տեղեկատվական-քաղաքական գործընթացների ամենահստակ և առարկայական խտրորոշումներից է: Ադրբեջանը Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի դեմ վարում է կազմակերպված, համակարգված, մտածված և մեթոդաբանորեն մշակված նարատիվային պատերազմ: Այն բազմաշերտ հիբրիդային գործողությունների համալիր է, որն իր մեջ ներառում է պատմության վերաշարադրում, պատմամշակութային ժառանգության ֆիզիկական ոչնչացում կամ էթնիկ-կրոնական յուրացում, միջազգային տարբեր հարթակներում հակահայկական ատելության քարոզ, հայկական պատմական արեալի վրա նարատիվային հարձակում և Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունն ու լեզվափոխությունը կասկածի տակ դնող կեղծ թեզեր:

Այս ռազմավարության առանցքային հենասյուներից է, այսպես կոչված, «Արևմտյան Ադրբեջան» կեղծ պատմաքաղաքական նախագիծը, որն Ադրբեջանում բարձրացվել է պետական առաջնահերթության մակարդակի: Սրանով Բաքուն հավակնություններ է ներկայացնում ՀՀ ինքնիշխան տարածքի նկատմամբ՝ Երևանը, Սյունիքը, Գեղարքունիքը և այլ մարզեր ներկայացնելով որպես «տեղահանված ադրբեջանցիների պատմական հողեր»: Միևնույն ժամանակ, հայկական հուշարձանների ալբանականացման կամ «ուղիականացման» քաղաքականությունը չի սահմանափակվում միայն օկուպացված Արցախով. այն աստիճանաբար տարածվում է նաև Հայաստանի ինքնիշխան տարածքում գտնվող քրիստոնեական կոթողների վրա՝ նպատակ ունենալով գրկել հայկական պետականությունը պատմամշակութային ու տարածքային հենքից:

Այս նարատիվային ագրեսիան պատահական նախաձեռնությունների կամ առանձին փորձագիտական խմբերի գործունեության արդյունք չէ, այլ Ադրբեջանի

պետական իշխանության ամենաբարձր մակարդակով մոդերացվող և ուղղորդվող քաղաքականություն: Դրա գլխավոր դերակատարներն են Ի. Ալիևը, ով գրեթե բոլոր հարցազրույցներում ու ելույթներում շրջանառում է այս թեզերը, նախագահի օգնական Հ. Հաջինը, ով ապահովում է դրանց դիվանագիտական փաթեթավորումն ու «օտարերկրյա դեսպանների այցելությունների» բեմադրումը, Արտաքին գործերի նախարար Զ. Բայրամովը, ինչպես նաև պետական ապարատի, քարոզչամեթոդային և ուժային համակարգի ամբողջ ուղղահայացը:

Տեղեկատվական և քաղաքական հոդի նախապատրաստումը սովորաբար նախորդում է կոնվենցիոնալ, ուժային կամ քաղաքական պարտադրանքի քայլերին: Եթե միջազգային դերակատարներն ու դիվանագետները լռելայն ընդունում են, որ հայկական վանքերը «ալբանական» են, որ հայկական պատմությունն ունի «դատարկ էջեր», կամ որ Հայաստանը «ռազմական հանցագործ պետություն» է, ապա Բաքվի հաջորդ ճնշումները՝ լինեն դրանք սահմանային էսկալացիաներ, «Ջանգեդուրի միջանցք» կոչվածի ուժային կամ քաղաքական պարտադրում, Հայաստանի Սահմանադրության փոփոխության պահանջ թե անվտանգային նոր սպառնալիքներ, միջազգային հանրության համար դառնում են շատ ավելի ընկալելի, հասկանալի և արդարացված:

Երկակի խաղ և ռիսկերը Հայաստանի համար. Ադրբեջանի տարածաշրջանային քաղաքականության և Հայաստանի նկատմամբ վարվող ռազմավարության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Բաքուն զուգահեռաբար կիրառում է ինչպես կոշտ ուժի (hard power), այնպես էլ «փափուկ» ու տնտեսական ազդեցության (soft & economic power) գործիքակազմ: Մի կողմից Ադրբեջանը ներկայանում է որպես տարածաշրջանային տրանսպորտային ու էներգետիկ հաբ՝ խոսելով Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերի, վառելիքի մատակարարման և տարանցիկ ծրագրերի մասին, մինչդեռ հայկական ներքին շուկայում ավտոբենզինի ու վառելիքի գները հասնում են պատմական բարձր մակարդակի: Այս հակասող իրողությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսական հնարավոր կախվածության ձևավորումն ու քաղաքական-նարատիվային ճնշումները գործում են նույն տրամաբանության շրջանակում. տնտեսական «ինտեգրման» առաջարկները զուգորդվում են քաղաքական ու մշակութային նվաստացման քաղաքականությամբ:

Միջազգային դիտորդների և դիվանագիտական կորպուսի արձագանքն այս գործընթացներին խիստ երկփեղկված է: Արտաքին աշխարհի մի մասը կենտրոնանում է բացառապես մակրոտնտեսական ու ֆորմալ ցուցանիշների վրա. օրինակ՝ «Moody's» կամ «Fitch» միջազգային վարկանիշային կազմակերպությունների կողմից Հայաստանի ու տարածաշրջանի տնտեսական կայունության գնահատականների կամ արևմտյան դիվանագետների (ինչպիսին, օրինակ, Շվեդիայի դեսպանի շնորհավորանքներն են «խաղաղության գործընթացում արձանագրված առաջընթացի» կապակցությամբ) դրական հայտա-

րարությունների վրա: Սակայն իրականության մյուս՝ շատ ավելի վտանգավոր երեսը տեսնողներն արձանագրում են Գանձասարում հայկական պատմության «դատարկ էջերի» շուրջ բեմադրված ներկայացումները, Բաքվից հնչող «Հայաստանը ռազմական հանցագործ պետություն է» պաշտոնական թեզերը և Սահմանադրության փոփոխության վերջնագրային պահանջները:

Այս երկու իրականություններն էլ գոյություն ունեն միաժամանակ, քանի որ Ադրբեջանի համար «խաղաղության օրակարգը» ոչ թե հավասարազոր կողմերի միջև պատմական հաշտեցման փաստաթուղթ է, այլ սեփական ռազմական հաջողության ու կապիտուլյացիոն պահանջների վերջնական ամրագրում: Բաքվի ընկալմամբ՝ խաղաղության գինը Հայաստանի կողմից պատմական անցյալի ընդունումն է Ի. Ալիևի առաջադրած ձևաչափով, Արցախի պատմամշակութային ժառանգության լռելայն զիջումն ու ալբանականացումը, ինչպես նաև ապագայում ներկայացվելիք տարածքային ու քաղաքական նոր պահանջների նկատմամբ դիմադրողականության ամբողջական չեզոքացումը:

Վերջին շրջանը հստակորեն ի ցույց դրեց, որ պաշտոնական Երևանի որդեգրած «խաղաղության օրակարգը» չի վերացրել Ադրբեջանից բխող էկզիստենցիալ սպառնալիքը, այլ պարզապես այն տեղափոխել է պատմական, մշակութային, իրավական և նարատիվային հարթություններ: Օկուպացված Շուշիում ու Ստեփանակերտում օտարերկրյա դիվանագետների մասնակցությամբ կազմակերպված շոուները և Հ. Հաջինի՝ հայկական ձեռագրերը «դատարկ էջեր» որակելու դրվագը այդ տեղափոխման ամենալարված ու տեսանելի արտահայտությունն էին: Եթե Բաքվի այս քարոզչական հարձակումները Հայաստանի կողմից մնում են անպատասխան կամ դիտարկվում են որպես ընդամենը «ադրբեջանական ներքին լսարանի համար նախատեսված հոեոտորաբանություն», դրանք աստիճանաբար ամրագրվում են միջազգային ընկալումներում որպես «օբյեկտիվ փաստ»: Իսկ միջազգայնորեն լեգիտիմացված կեղծ փաստը հետագայում վերածվում է կոշտ քաղաքական ու դիվանագիտական լծակի:

Հայաստանի պետականության և հասարակության առջև ծառացած մարտահրավերը դուրս է գալիս սովորական դիվանագիտական հայտարարությունների սահմաններից: Հարցի բուն էությունն այն է, թե արդյոք Հայաստանը հանուն «խաղաղության» պատրաստ է ընդունել սեփական պատմության ու ինքնության դատարկումը, իսկ հարևան պետության ռևանշիստական ու սպառնալից հոեոտորաբանությունը վերագրել «բանակցային մարտավարության»: Արբանյակային լուսանկարներով հաստատված մշակութային ավերածություններն ու Բաքվի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հայտարարությունները ցույց տվեցին, որ Ադրբեջանն այդ հարցի իր պատասխանը վաղուց է ձևակերպել. այն է՝ պատմամշակութային ու քաղաքական հենքից զրկված, անվտանգային համակարգից զուրկ Հայաստան: ■

«Կարմիր գծեր» և ռազմավարական վեկտորներ. TRIPP-ի աշխարհաքաղաքական հանգուցալուծումները

Նարե Գևորգյան

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի դասախոս

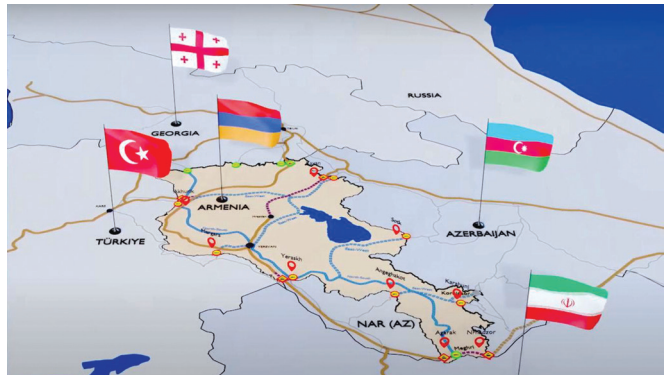
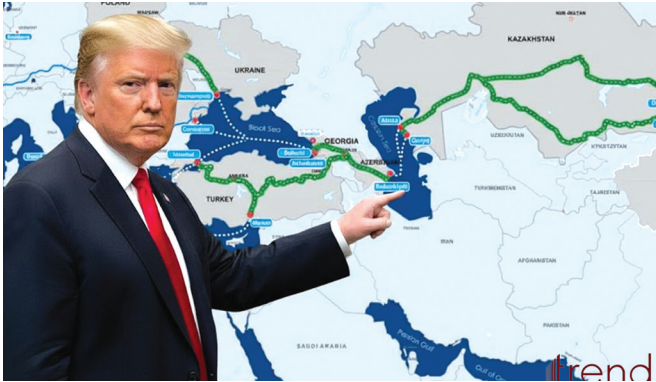
Մերձավոր Արևելքում և Հարավային Կովկասում ընթացող աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը վերջին ամիսներին թևակոխել են որակապես նոր, առավել վտանգավոր փուլ: Եթե նախկինում անդրկովկասյան տարածաշրջանային ինտեգրման և տրանսպորտային նախագծերը (TRIPP) դիտարկվում էին հիմնականում տարածաշրջանային խաղացողների տնտեսական և անվտանգային շահերի բախման տիրույթում, ապա վերջին ամիսների ընթացքում ԱՄՆ-Իրան ուղղակի և անուղղակի էսկալացիան արմատապես փոխել է խաղի կանոնները: TRIPP-ը դուրս է եկել լոկալ քննարկումների շրջանակից՝ վերածվելով գլոբալ առնակատման կարևորագույն հանգույցներից մեկի:

Վերջին շրջանում ԱՄՆ-Իրան հարաբերություններում արձանագրված լարվածության խորացման դինամիկան ակնհայտ դարձրեց Վաշինգտոնի փոփոխված ռազմավարությունը, որը դրսևորվում է Թեհրանի նկատմամբ առավել հարձակողական և համապարփակ զգայման քաղաքականությամբ: Այս գործընթացների հետևանքով Իրանի շուրջ աշխարհաքաղաքական օղակն աստիճանաբար սեղմվում է, ինչն անմիջական ու բազմաշերտ ազդեցություն է թողնում Հարավային Կովկասի անվտանգային համակարգի վրա: Միացյալ Նահանգներն ակտիվորեն խորացնում է Թեհրանի տնտեսական ու տարածաշրջանային շրջափակումը՝ նպատակադրվելով չեզոքացնել իրանական ազդեցության գոտիներն ու հաղորդակցային հանգույցները: Այս համատեքստում TRIPP-ը Վաշինգտոնի համար ձեռք է բերում ռազմավարական առանձնահատուկ նշանակություն. ամերիկյան կողմի առանցքային խնդիրն է թույլ չտալ, որ որևէ տրանսպորտային, լոգիստիկ կամ էներգետիկ միջանցք Թեհրանին ընձեռի միջազգային պատժամիջոցները շրջանցելու, տնտեսական առումով շունչ քաշելու կամ տարածաշրջանային նոր դաշինքներում ամրապնդվելու հնարավորություն:

Վերջին շրջանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը TRIPP-ի վերաբերյալ ստացել է հստակ, պայմանական և անվտանգային-հայեցակարգային ձևակերպումներ, որոնք առանցքային նշանակություն ունեն տարածաշրջանային դինամիկան հասկանալու համար: «APRI Forum 2026» համաժողովի ընթացքում Հայաստանում Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Խալիլ Շիրզոլամիի հնչեցրած դիրքորոշումը բացահայտում է Թեհրանի բազմաշերտ ու հայեցակարգային մոտեցումը Հարավային Կովկասի անվտանգային հայեցակարգի և TRIPP նախագծի վերաբերյալ:

Դեսպանն ընդգծել է, որ Իրանի համար առաջնային է տարածաշրջանում առկա աշխարհաքաղաքական ստատուս քվոյի և տարածքային ամբողջականության անփոփոխելիությունը, ինչպես նաև Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ուժերի իրական հավասարակշռության ձևավորումը, որն էլ հանդիսանում է տևական խաղաղության միակ հավաստի երաշխիքը: Ընդունելով արտատարածաշրջանային ուժերի լեգիտիմ շահերի գոյությունը և ըմբռնումով մոտենալով դեպի Արևմուտք Հայաստանի արտաքին քաղաքականության դիվերսիֆիկացմանն ու «խաղաղության խաչմերուկ» նախագծին՝ Թեհրանը միևնույն ժամանակ զգուշացնում է տարածաշրջանը վնասակար մրցակցության թատերաբեմի վերածելու վտանգների մասին: TRIPP նախագծի համատեքստում իրանական կողմի վերաբերմունքը պայմանավորված է երկու հստակ նախապայմանով. նախ՝ դրա իրականացումը որևէ կերպ չպետք է վնասի Հայաստանի սուվերենությանը կամ լեգիտիմացի, այսպես կոչված, «Զանգեզուրի միջանցքի» արտատարածաշրջանային տրամաբանությունը, և երկրորդ՝ բացառվում է Միացյալ Նահանգների որևէ ռազմական կամ անվտանգային ներկայություն Իրանի սահմանների մոտ: Այս երկու «կարմիր գծերի» պահպանման դեպքում Իրանը ոչ միայն չի հակադրվում TRIPP-ին, այլև պատրաստակամություն է հայտնում Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարձրացնել ինստիտուցիոնալացված ռազմավարական գործընկերության մակարդակի:

Միևնույն ժամանակ, Իրանի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Էսմայիլ Բադայիի հայտարարություններում շեշտադրվել է, որ թեև Իրանը կողմ է տարածաշրջանային ապաշրջափակմանն ու տնտեսական կապերի զարգացմանը, Վաշինգտոնի մտադրությունները Հարավային Կովկասում խորը կասկածներ են հարուցում: Իրանական կողմը զգուշացրել է, որ արտատարածաշրջանային ուժերի ակտիվ միջամտությունը տարածաշրջանը կարող է վերածել աշխարհաքաղաքական մրցակցության ու հակամարտության նոր թատերաբեմի: Բացի այդ, Իրանի բարձրաստիճան զինվորական ու դիվանագիտական շրջանակներից հնչող ազդակներում հատուկ ընդգծվում է, որ եթե TRIPP-ի անվտանգային վերահսկողությունը փաստացի կամ անուղղակիորեն վստահվի ամերիկյան կողմին կամ մասնավոր ռազմական ընկերություններին, Իրանն իրեն իրավունք է վերապահում ձեռնարկելու համարժեք պատասխան անվտանգային քայլեր: Այսպիսով, իրանական պաշտոնական դիսկուրսում TRIPP-ը տարանջատվում է զուտ տնտեսական-տրանսպորտային նախագծից. Թեհրանը պատրաստ է ընդունել դրա տնտեսական բաղադրիչը, սակայն կոշտ «կարմիր գծեր» է քաշում ամերիկյան ցանկացած անվտանգային ներկայության և Հայաստանի ինքնիշխանության խաթարման ցանկացած փորձի առջև:

Թեհրանից հնչող այս զգուշացումներին ու անվտանգային մտահոգություններին հակադրվում է Վաշինգտոնի լիովին այլ ռազմավարական ընկալումը, որտեղ TRIPP-ը ներկայացվում է ոչ թե լարվածության գործոն, այլ տարածաշրջանային կայունության ու տնտեսական վերափոխման առանցքային երաշխիք: Ամերիկյան վարչակազմի վերջին հայտարարություններում և քաղաքական դիսկուրսում այս նախագիծը դուրս է բերվել զուտ տարածաշրջանային ենթակառուցվածքային ծրագրի շրջանակներից՝ ստանալով գլոբալ աշխարհաքաղաքական նշանակություն: Նախագահ Դոնալդ Թրամփն իր վերջին ուղերձներում TRIPP-ի իրականացումն արձանագրել է որպես իր արտաքին քաղաքականության առանցքային ձեռքբերումներից մեկը՝ այն դիտարկելով «խաղաղություն՝ ուժի և բարգավաճման միջոցով»

(Peace through Strength and Prosperity) հայեցակարգի գործնական մարմնավորում:

Սպիտակ տան և Պետդեպարտամենտի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մասնավորապես՝ պետքարտուղար Մարկո Ռուբիոյի մեկնաբանություններում հատուկ ընդգծվում է, որ TRIPP-ը կոչված է դառնալու Եվրասիան, Կենտրոնական Ասիան և Արևմուտքը կապող «Միջին միջանցքի» (Middle Corridor) կարևորագույն հանգույցը, որն էապես կրճատելու է միջազգային առևտրային մատակարարումների ժամկետները: Միևնույն ժամանակ, ամերիկյան կողմի հոռետորաբանությունն ակնհայտորեն պարունակում է նաև տարածաշրջանային ավանդական ուժերի չեզոքացման միտում. Վաշինգտոնից հնչող ազդակները փաստում են, որ նախագծի գործարկմամբ Հարավային Կովկասը դուրս է բերվում հյուսիս-հարավ ավանդական կախվածությունից՝ ինտեգրվելով արևմտյան ֆինանսատնտեսական ու անվտանգային համակարգին, ինչը լրացուցիչ լարվածություն է հաղորդում ԱՄՆ-Իրան առանցքով ընթացող մրցակցությանը:

TRIPP-ի շուրջ վերջին ամիսների ընթացքում ձևավորված իրողությունները ցույց են տալիս, որ նախագծի հաջողությունը կախված է ոչ թե լոգիստիկ կամ տնտեսական հաշվարկներից, այլ ուժային նոր հավասարակշռության ձևավորումից: Վաշինգտոնի համար սա Հարավային Կովկասը գլոբալ «Միջին միջանցքին» ինտեգրելու և հակառակորդներին զսպելու գործիք է, մինչդեռ Թեհրանի համար՝ իր սահմանների մոտ արտաքին ներկայությունը բացառելու գոյաբանական մարտահրավեր:

Այս պայմաններում TRIPP-ի ապագան կանխորոշվելու է նրանով, թե որքանով հնարավոր կլինի գտնել այնպիսի անվտանգային մոդել, որը թույլ կտա իրագործել նախագծի տնտեսական պոտենցիալը՝ առանց հատելու տարածաշրջանային խաղաղության «կարմիր գծերը»: Հայաստանի դիվանագիտության գլխավոր մարտահրավերը մնում է նույնը՝ դեպի Արևմուտք քաղաքական վեկտորի դիվերսիֆիկացումը համադրել Իրանի հետ ռազմավարական գործընկերության պահպանման հետ՝ կանխելով տարածաշրջանը գերտերությունների բախման թատերաբեմի վերածվելու ռիսկը: ■

Արցախյան գոյամարտը. անցյալի իմաստավորումից մինչև ապագայակերտ մտածողություն

Լուսինե Մխիթարյան

Միջազգայնագետ, սոցիալական հոգեբան, լրագրող

Արցախի Հանրապետության հռչակման 35-ամյակը լրացավ մի իրականության մեջ, երբ Արցախը հայաթափված է, իսկ արցախահայությունը՝ գրկված հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու հնարավորությունից: Սակայն տարածքի նկատմամբ ֆիզիկական վերահսկողության և հասանելիության կորուստը չի դարձնում սեպտեմբերի 2-ը միայն անցյալին վերաբերող ամսաթիվ: Այն նշանակալի է հատկապես այսօր, որովհետև հիշեցնում է պատմական շրջադարձի մասին, երբ հայկական նորագույն պատմության մեջ կոտորվեց տարածքային կորուստների շղթան և վերականգնվեց սեփական հայրենիքում ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը:

Այդ իրավունքը չմնաց միայն թղթի վրա արձանագրված պահանջ: Արցախյան պայքարի ու պետականաշինության շնորհիվ այն դարձավ ավելի քան երեք տասնամյակ ապրած իրականություն՝ պետական կառույցներով, պաշտպանական համակարգով, կազմակերպված հանրային ու մշակութային կյանքով, երազանքներով ու ապագայի տեսլականով:

Արցախի անկախության և ազատագրման փորձը փոխեց նաև հայության ինքնընկալումը՝ ամրագրելով, որ հայը ոչ միայն կորուստներ ու գրկանքներ կրած ազգ է, այլև ինքնակազմակերպվելու, հաղթելու և պատմության ընթացքի վրա ազդելու ընդունակ քաղաքական սուբյեկտ: Արցախյան հաղթանակը դարձավ ազգային ինքնության անքակտելի մասը՝ որպես հավաքական ուժի ու պատմական ընթացքը փոխելու կարողության ապացույց:

Արցախի Հանրապետության պետականության կործանումն ու բռնի հայաթափումը փոխել են իրավիճակը, բայց չեն վերացրել պատմական իրադարձության նշանակությունը: Այսօր հարցը ոչ միայն այն է, թե ինչպես ենք գնահատում անցյալն ու ներկան որպես կատարված փաստ, այլև այն, թե ինչ իմաստ ենք տալիս այդ փորձին և ինչն ենք պահպանում դրանից ապագայի համար: Հավաքական հիշողությունը պարզապես անցյալի արձանագրություն չէ. այն նաև անցյալի վերաիմաստավորման, հասարակության ինքնընկալման, նպատակների և հնարավոր ապագայի ձևավորման գործոն է: Եթե 2023 թվականի սեպտեմբերյան իրադարձությունների հետևանքը հետադարձ ուժով դարձնենք նախորդ փորձի գնահատման չափանիշ, ապա անկախության ձգտումը, հայրենիքի ազատագրումն ու պետականաշինությունը կրկնվել են որպես սխալ, իսկ անգործությունն ու հարմարվելը՝ միակ իրատեսական դիրքորոշում: Մինչդեռ ապագայի կառուցումը հիմնվում է նաև այն արժեքային և գաղափարական նա-

խաղրյալների վրա, որոնք ավելի բարձր նշանոց են սահմանում, քան հասարակությունն իր ներկա վիճակում պատրաստ է ընկալել և ընդունել: Հետևաբար, սեպտեմբերի 2-ի իմաստավորման հարցը վերաբերում է ոչ միայն անցյալի հիշողությանը, այլև ապագան ձևակերպելու և դրա համար գործելու մեր կարողությանը:

1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Բնօրինակ Մարզի և Շահումյանի շրջանի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Դրան հաջորդեցին դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեն և 1992 թվականի հունվարի 6-ի պետական անկախության հռչակագիրը: Նույն պատմական ժամանակահատվածում՝ 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին, Հայաստանի բնակչությունը հանրաքվեով հաստատեց անկախ պետություն ունենալու իր կամքը: Թեև երկու գործընթացները տարբեր էին միջազգային կարգավիճակով և հետագա ճակատագրով, երկուսն էլ հայ ազգին վերադարձրին սեփական ճակատագրի վերաբերյալ որոշում կայացնողի դիրքը: Սակայն Արցախի հռչակված անկախության իրական նշանակությունը բացահայտվեց ոչ միայն ընդունված փաստաթղթերով, այլև հաջորդած փորձության ընթացքում:

Արցախյան շարժումը գոյաբանական պայքար էր, որը պսակվեց հաջողությամբ: 1992 թվականին Շուշիի ազատագրումն ու մայր Հայաստանի հետ ցամաքային կապի հաստատումը, ինչպես նաև պաշտպանական և պետական կառույցների ձևավորումը փաստեցին, որ քաղաքական որոշումը կարող է նյութական ուժ ստանալ: Միաժամանակ այդ պայքարն ուղեկցվեց Շահումյանի և այլ բնակավայրերի կորստով, բնակչության տեղահանությամբ, զոհերով ու պատերազմի ծանր հետևանքներով: Այս ամենը թույլ չի տալիս անցյալը ներկայացնել միայն հաղթանակների պատմություն, սակայն չի փոխում գլխավոր փաստը. հայ ազգը կարողացել էր կազմակերպվել, դիմադրել և փոխել իրադարձությունների ընթացքը: 1994 թվականի հրադադարով ամրագրված արդյունքը տևականորեն հաստատեց այդ փորձի կենսունակությունը:

Ծանր գնով ձեռք բերված հաղթանակը միաժամանակ հայ ժողովրդի մեջ ամրապնդեց վստահությունը սեփական հավաքական ուժի և կազմակերպված գործելու կարողության հարցում, նաև համոզմունքը, որ համատեղ ջանքը կարող է քաղաքական արդյունք տալ: «Հաղթողի ինքնընկալումը» ռազմական ինքնագոհություն կամ ուժի մշտական առավելության պատրանք չէ: Այն սեփական կարողությունների գիտակցումն է, որն անհրաժեշտ է երկարաժամկետ նպատակներ ձևակերպելու, հաստատություններ կառուցելու և դժվարությունների պայմաններում գործելու համար: Այդ գիտակցումն ինքնին որևէ հաղթանակ չի երաշխավորում, սակայն դրա բացակայությունը հասարակությանը զրկում է մեծ նպատակներ առաջադրելու և դրանց հասնելու համար կազմակերպվելու ներքին հենարանից:

Հասարակություններն ապագան ձևակերպում են այն հնարավորությունների շրջանակում, որն իրատեսական են համարում: Եթե հավաքական հիշողության մեջ գերակշռում են միայն աղետները, կորուստներն ու օտարների որոշումներին հարմարվելը, ապա ապագան նույնպես սկսում է ընկալվել առավելապես որպես գոյատևում: Արցախյան շարժման և 1990-ականների փորձը փոխեց այդ շրջանակը: Այն ցույց տվեց, որ պատմական կորուստը պարտադիր չէ մշտական համարել, իսկ տվյալ պահին գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցությունը՝ պատմության վերջնական վճիռ:

Հենց այդ ներքին հենարանն էլ խաթարեցին 2020–2023 թվականներին կրած պարտությունն ու կորուստը: Դրանց հետևանքները միայն տարածքային և քաղաքական չէին: Պատերազմը, ինսամյա շրջափակումը, 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ի աղբրեջանական հարձակումը և ավելի քան հարյուր հազար արցախահայերի բռնի տեղահանումը վերացրին Արցախում հայկական կյանքի նյութական ու ինստիտուցիոնալ միջավայրը: Սակայն կորստի հետևանքները դրանով չեն սահմանափակվում: Խաթարվել է նաև տասնամյակներով ձևավորված կապը համատեղ պայքարի, կազմակերպված աշխատանքի և պատմական արդյունքի միջև: Երբ երկա-

րառն պայքարի արդյունքը կորսվում է, կասկածի տակ է դրվում ոչ միայն վարած քաղաքականության ճշմարտացիությունը, այլև սեփական ուժերով որևէ բան փոխելու հավատը: Հետևաբար Արցախի կորուստը խախտեց ոչ միայն քաղաքական ու տարածքային իրողությունը, այլև ազգային ինքնության կարևոր հենարաններից մեկը:

Կորուստն անխուսափելի հայտարարելը կարող է ժամանակավորապես մեղմել պարտության ծանրությունը, սակայն նման բացատրության երկարաժամկետ հետևանքն անգործության զգացման ամրապնդումն է: Հասարակությունը սկսում է նախաձեռնողականությունը կապել աղետի, իսկ խոհեմությունը՝ միայն հարմարվելու հետ: Պարտությունն այդ դեպքում այլևս չի ընկալվում որպես կոնկրետ պատճառներ ունեցող արդյունք, այլ վերածվում է այն համոզմունքին, թե մենք առհասարակ չենք կարող ազդել մեր պատմության ընթացքի վրա: Նման մտայնություններն ավելի կործանարար կարող են լինել, քան ինքնին պարտությունը:

Ներքին ռեսուրսների սպառումն ու իրավիճակի հետ համակերպվելը լրացուցիչ խթան են ստանում, երբ հակադրվում են «Պատմական Հայաստան» ու «Ժրական Հայաստանը»,¹ իսկ ներկա սահմաններն ու ուժերի հարաբերակցությունը ներկայացվում են ոչ միայն որպես խաղաղության նախապայման, այլև դրանցով առաջարկվում է սահմանափակել ազգային հիշողությունն ու հնարավոր ապագայի նպատակները:² Մինչդեռ փաստացի իրականությունն ընդունելը չի պահանջում Արցախի ազատագրումն ու պետականաշինության հայտարարումը սխալ կամ վտանգավոր պատրանք: Այդ փորձի մերժումը հասարակությանը զրկում է պարտությունից հոգեբանորեն վերականգնվելու, նոր նպատակներ ձևակերպելու և համատեղ գործողության իմաստը վերագտնելու ներքին հենարանից:

Հայաստանի և Արցախի անկախության հիշողություններն այս իմաստով մրցակից չեն: Հայաստանի անկախությունը շարունակվող պետական իրականություն է, իսկ Արցախի անկախությունը՝ ուժով

Ամենասիրելի Սուրբ Ղազարեցեոց եկեղեցին

կործանված, բայց հայկական պատմական փորձից չվերացած քաղաքական իրողություն: Հայաստանի պետականության ամրացումը չի պահանջում Արցախի անկախության փորձի մերժում: Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից խնդիրը հաղթանակի և պարտության փորձերը մեկ ամբողջական պատմության մեջ միավորելն է՝ ոչ հաղթանակի հիշողությունը ջնջելով, ոչ էլ՝ անցյալն անքննելի դարձնելով: Այդ պատմության մեջ պետք է տեղ ունենան ինքնորոշման իրավունքը, ազատագրումն ու պետականաշինությունը, բայց նաև պարտության պատճառները, կառավարման սխալները, կորուստը և պատասխանատվությունը: Այսպիսի հիշողությունը միաժամանակ պահպանում է հասարակության ինքնահարգանքը և թույլ է տալիս պատասխանատվությամբ քննել սխալները:

Այս վերաիմաստավորումը տեսանելի է նաև Անկախության օրվա նշման փոփոխության մեջ: Վերջին տոնակատարությունը տեղի ունեցավ Ստեփանակերտում 2022 թվականին՝ Ազատության հրապարակից երթով և Վերածննդի հրապարակում հանրահավաքով: Հաջորդ տարի՝ շրջափակման իններորդ ամսում, տոնական ձևաչափ այլևս չկար:

Սուրբ Աստվածածին առաջնորդանիստ եկեղեցում կատարվեց հանրապետական մաղթանք, ապա պետական և հոգևոր ներկայացուցիչներն այցելեցին հուշահամալիր ու հարգանքի տուրք մատուցեցին զոհվածների հիշատակին: Տասնյոթ օր անց սկսվեց աղբյուրեղանական հարձակումն ու Արցախի ամբողջական հայաթափումը:

Բռնի տեղահանումից հետո օրը նշելու հանրային հարթակը տեղափոխվեց Երևան: 2024 թվականին հիշատակի և հանրային հավաքներ տեղի ունեցան Եռաբլուրում ու Արցախի ներկայացուցչության մոտ: 2025 թվականին Եռաբլուրում բացվեց «Արցախի կանչը» հուշահամալիրը, անցկացվեց վերադարձի իրավունքին նվիրված միջազգային համաժողով և «Վերադարձ» հանրահավաք: 2026 թվականի ծրագիրը ներառում էր ծաղկադրում, Արցախի ներկայացուցչությունում հանդիսավոր նիստ և արցախյան մշակութային խմբերի մասնակցությամբ միջոցառում:

Այսպիսով, փոխվեց ոչ միայն միջոցառումների անցկացման վայրը, այլև դրանց խորհուրդը: Տոնը դարձավ կորսված պետականության, խախտված իրավունքների և վերադարձի հնարավորության մասին հանրային խոսքի առիթ: Այս նոր ձևաչափը թեև կարող է Արցախի հարցը պահել համազգային օրակարգում և հակազդել հայկական ներկայության հետքերի ջնջմանը, սակայն եթե դրա առանցքում մնա միայն կորստի գաղափարը, ապա կամրապնդվի պարտվածի, անգործի ինքնընկալումը և կործանարար կոառնա հավաքական ինքնության համար:

Վերադարձի հարցն այս պայմաններում չի կարող մնալ միայն զգացմունքային ցանկություն: ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ի որոշումը, որով Ադրբեյջանը պարտավորվել է ապահովել 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ից հետո Արցախը լքած և վերադառնալ ցանկացող անձանց անվտանգ ու անխոչընդոտ վերադարձը, այդ աշխատանքի կարևոր իրավական հիմքերից է:³ Որոշումն ինքնաբերաբար

իրագործելի չի դարձնում վերադարձը, բայց հաստատում է, որ հարցը փակված չէ ոչ իրավական, ոչ քաղաքական առումով:

Մյուս խնդիրն արցախահայերի ինքնության և համայնքային կապերի շարունակականության պահպանումն է: Եթե արցախահայերը դիտվեն միայն որպես սոցիալական աջակցություն ստացող տեղահանվածների խումբ, Արցախի հարցը կարող է աստիճանաբար դուրս մղվել համազգային օրակարգից և վերածվել միայն սոցիալական խնդրի: Պետք է պահպանվեն ներկայացուցչական, կրթական ու մշակութային կառույցները, համայնքային կապերը, փաստաթղթերն ու ընտանեկան հիշողությունները: Արցախի պատմությունը պետք է շարունակի ներկա լինել կրթության, գիտական ուսումնասիրությունների և հանրային խոսքի մեջ: Սա անցյալը ստեղծելու փորձ չէ, այլ բռնի ընդհատված ինքնության շարունակականությունը պահպանելու միջոց:

Սեփական ուժերի նկատմամբ վստահությունը հնարավոր չէ վերականգնել միայն կոչերով կամ խորհրդանշական միջոցառումներով: Այն վերականգնվում է, երբ համատեղ աշխատանքը տալիս է տեսանելի, թեկուզ սահմանափակ արդյունքներ: Այդպիսի աշխատանք կարող է լինել տեղահանվածների իրավունքների իրավական պաշտպանությունը, գույքային պահանջների ու վերադարձի հնարավորությունների փաստագրումը, մշակութային ժառանգության պաշտպանության միջազգային մեխանիզմների օգտագործումը, ինչպես նաև հանրային ընկալման մեջ Արցախի հարցի կարևորության պահպանումը: Յուրաքանչյուր ձեռք բերված արդյունք վերականգնում է կապը գործադրված ջանքի և դրա հետևանքի միջև ու թուլացնում տարածվող անգործության զգացումը:

Հիշողությունն ապագայակերտ է դառնում հենց այս ճանապարհով: Այն պատրաստի ծրագիր կամ լավատեսական կարգախոս չէ և չպետք է հասարակությանը պահի ոչ անցյալի հաղթանակներով ինքնագոհություն ապրելու, ոչ էլ պարտության մեջ անշարժ մնալու վիճակում: Նրա դերն ինքնության շարունակականությունը պահպանելն է, սխալներից դասեր քաղելը և նոր պայմաններում համատեղ գործելու կարողությունը վերականգնելը: Անցյալի հաղթանակը չի երաշխավորում ապագա հաջողություն, բայց ներկայի կորուստն էլ չի ապացուցում, թե Արցախի ինքնորոշման նպատակը սկզբից ի վեր անհնար կամ անիրավացի էր: Ներկա իրականությունը պետք է ընդունել որպես քաղաքական գործողության նոր ելակետ, ոչ թե որպես հավաքական հիշողության, ազգային նպատակների և հնարավոր ապագայի վերջնական սահման: ■

Չդումներ

- ¹ Վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը Ազգային ժողովում կառավարության ծրագրի (2021-26 թթ.) 2023 թ. կատարման ընթացքի և արդյունքների մասին զեկույցի քննարկմանը - ՀՀ վարչապետի ելույթները և ուղերձները - Լրատվություն - Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ
- ² Վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը Ազգային ժողովում կառավարության ծրագրի (2021-26 թթ.) 2023 թ. կատարման ընթացքի և արդյունքների մասին զեկույցի քննարկմանը - ՀՀ վարչապետի ելույթները և ուղերձները - Լրատվություն - Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ
- ³ ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարան, Armenia v. Azerbaijan, 17 November 2023 The Court indicates provisional measures | INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE

Միացումից անկախացում: Միջնորդական նախաձեռնությունները: Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության ու Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշումները և արմատական փոփոխությունները ԼՂՀ իշխանական համակարգում (1993 թ. ապրիլ – հունիս ամիսներին)

Տարոն Վլադիկի Հակոբյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակից, ղապավանդում է ՀՀ ՊՆ Վ.Մարգարյանի անվան ռազմական ակադեմիայում

1993 թ. մարտի 27-ից մինչև ապրիլի 5-ը Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության (ԼՂՀ) ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈՒ) ստորաբաժանումների ճնշման տակ հակառակորդը ստիպված թողեց Լաչինի (Քաշաթաղ) հյուսիսային և Քելբաջարի (Քարվաճառ) տարածքները:¹ Նկատենք, որ ռազմավարական տեսանկյունից երկրի անվտանգությունն ապահովելու համար այդ կրակակետերի ոչնչացումը դարձել էր խիստ անհրաժեշտություն: Փաստենք նաև, ազատագրված տարածքը հայոց հայրենիքի մասնիկն է՝ իր պատմությամբ ու մշակույթով, հայի՝ պատմականորեն ոտնահարված արժանապատվության ու վնասված ներաշխարհի շտկման և ապաքինման միջոցը, վերջապես՝ թուրքական և ադրբեջանական ցեղասպանությունների դիմաց հայոց արյամբ ցայտօր նվաճած արդար, թեկուզև նվազագույն փոխհատուցումը:

Քելբաջարի ազատագրումը հայկական ուժերի կողմից բավականին մեծ խառնաշփոթ առաջացրեց միջազգային ատյաններում: Այս պայմաններում նորից աշխուժացան միջնորդական նախաձեռնությունները հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ:

Իրադարձությունների նման զարգացումը եզակի մի հնարավորություն ստեղծեց նաև Ռուսաստանի համար, որի դիվանագիտական համակարգը նորից փորձեց իր ձեռքը վերցնել ողջ միջնորդական նախաձեռնությունը:

Տարածաշրջանում տեղի ունեցած փոփոխություններին արձագանքեց նաև ՄԱԿ-ը: Ապրիլի 30-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) Անվտանգության խորհրդի (ԱԽ) արտահերթ նիստում ընդունվեց Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ N 822-ը բանաձևը՝ պահանջելով անմիջապես դադարեցնել բոլոր տեսակի թշնամանքներն ու թշնամական գործողությունները, տևական զինադադար հաստատել, ինչպես նաև դուրս բերել բոլոր տեսակի «զավթիչ» ուժերը Քելբաջարից և Ադրբեջանի վերջին ժամանակահատվածում գրավված այլ շրջաններից: Ըստ բանաձևի բոլոր կողմերին կոչ էր արվում վերսկսել բանակցությունները հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ Եվրոպայում Անվտանգության և Համա-

գործակցության խորհրդաժողովի (ԵԱՀԽ) Մինսկի խմբի խաղաղության գործընթացի շրջանակներում և հետ կանգնել խնդրի խաղաղ լուծմանը խոչընդոտող որևէ քայլից: Այն կողմերից պահանջում էր հարգել միջազգային մարդասիրական օրենքներն ու կանոնները, ինչպես նաև թույլատրել մարդասիրական օժանդակության անարգել առաքումը հատկապես տուժած շրջաններ՝ թեթևացնելու համար քաղաքացիական բնակչության տառապանքը: Խորհրդակցելով ԵԱՀԽ նախագահի և Մինսկի խմբի ղեկավարի հետ՝ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն դիմում է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին ստեղծված կացությունը, հատկապես Քելբաջարի շրջանում, գնահատելու և ԱԽ զեկույց ներկայացնելու խնդրանքով: Որոշվում է հարցը պահել ուշադրության կենտրոնում:²

Միջազգային հանրության հակամարտող կողմերին հաշտեցնելու հաջորդ հիշարժան փորձը ձեռնարկվեց Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի կողմից: Մայիսի 3-ին հակամարտության խաղաղ կարգավորման միջնորդական նախաձեռնությամբ ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը և Թուրքիան ծրագիր ներկայացրին Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին, ըստ որի՝ մայիսի 9-14-ը հայկական ուժերը պետք է դուրս

բերվեին Քելբաջարից, մայիսի 12-ից՝ հրադադար հաստատվեց, մայիսի 17-22-ը ժնուրմ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի հովանավորությամբ բանակցություններ պետք է անցկացվեին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, մայիսի 24-25-ին Հռոմում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում բանակցություններ վերսկսվեին, և մինչև հունիսի 1-ը մշակվեց հակամարտության կարգավորման ընդհանուր ծրագիր: Ծրագրի հիմքում դրված էր «ամեն ինչ կամ ոչինչ» սկզբունքը, որը բացառում էր հիմնականների մեկնաբանման որևէ հնարավորություն:³

Ադրբեջանի իշխանություններն անվերապահորեն ընդունեցին ներկայացված առաջարկությունները, իսկ Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) պաշտոնական շրջանակները դրական գնահատեցին ՄԱԿ-ի ԱԽ բանաձևը:

Ի տարբերություն ՀՀ իշխանությունների դիրքորոշմանը, Արցախում հարկադրված էին ավելի իրատես լինել: Այդ առնչությամբ ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը նամակ հղեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին, ուր մասնավորապես նշեց. «...Միջազգային կազմակերպությունների և միջնորդ երկրների գործունեության ակտիվացման առնչությամբ կուզենայի մեկ անգամ ևս հայտնել ՄԱԿ-ի, ԵԱՀԿ-ի, Ռուսաստանի և այլ պետությունների խաղաղարար ջանքերին աջակցելու մեր պատրաստակամության մասին, ջանքեր, որ ուղղված են ԼՂՀ և Ադրբեջանի միջև երկկողմ բանակցություններ սկսելուն, կրակի դադարեցմանը, և հակամարտության տարածաշրջանում գտնվող բոլոր փախստականներին մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելուն:

Ասվածից զատ կուզենայի նաև արտահայտել մեր հանրապետության ղեկավարության մտահոգությունը ԱԽ 1993 թ. ապրիլի 30-ի որոշման առթիվ, որում, մեր կարծիքով, հաշվի չեն առնվել քաղաքական իրությունները, կոնկրետ՝ անկախ ԼՂՀ-ի գոյությունը և մեր հանրապետության հետ կապված մեր շահերը:

Մենք կուզենայինք բոլոր շահագրգիռ երկրներին հավաստիացնել այն բանում, որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի ցանկացած տեղաշարժերն ունեն ԼՂՀ տարածքում Ադրբեջանի զինված առաջխաղացումը կանխելու կամ չեզոքացնելու նպատակ միայն:

Օգտվելով առիթից՝ կուզենայի Ձեզ հավաստիացնել ԼՂՀ ղեկավարության կողմից ՄԱԿ-ի՝ մարդու իրավունքի միջազգային անվտանգության պահպանմանը նպաստող բոլոր սկզբունքները հարգելու մեջ և հույս հայտնել առ այն, որ ԼՂՀ-ն կդառնա միջազգային ընկերակցության լիիրավ անդամ»:⁴

Մինչդեռ, չնայած միջազգային խաղաղարարական ջանքերին, ռազմաճակատում ադրբեջանական բանակային կազմավորումները շարունակում էին մարտական գործողությունները: Թեև լայնածավալ հարձակողական ռազմագործողություններ չէին վարվում, սակայն տեղի ունեցող մարտերն ապա-

ցուցում էին, որ դեռ վաղ է խոսել հարցը խաղաղ բանակցային ճանապարհով լուծելու մասին, այն է՝ զիջումային ճանապարհով: Փաստորեն, միջազգային հանրությունը, Հայաստանի և ԼՂՀ-ի վրա ճնշումներ գործադրելով, փորձ էր անում հայկական կողմին միակողմանի զիջումներ պարտադրել. այն է՝ թողնել ԼՂՀ-ի անվտանգության համար վիթխարի նշանակություն ունեցող Քելբաջարը և էապես վտանգել մեր ազգային շահերը տարածաշրջանում: Փոխարենը մեզ ոչինչ չէր առաջարկվում, նվազագույնի էին հասցվում հայկական ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունները:

Մայիսի 18-ին Հայաստանի և ԼՂՀ իշխանություններին հանձնվեց ԼՂ հակամարտությանը վերաբերող վերջին նախաձեռնության վերամշակված տարբերակը, որն ընդունվել էր մայիսի 14-15-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) նախագահի անձնական ներկայացուցչի, Թուրքիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների (ԱՄՆ) հատուկ ներկայացուցիչների հանդիպման ժամանակ: Եռակողմ հանդիպմանը մասնակցեց նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդածոլովի նախագահի ներկայացուցիչը:⁵

Նախաբանում նշվում է, որ փաստաթուղթը հիմնված է ՌԴ նախագահ Բորիս Ելցինի միջնորդական նախաձեռնության և Անկարայում իրենց առաջին հանդիպման ժամանակ Ադրբեջանի Հանրապետության (ԱՀ) նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյի և ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի բարի կամքի վրա: Երեք պետությունները ԵԱՀԿ Մինսկի խորհրդածոլովի նախագահի ներկայացուցչի հետ միասին կոչ են անում հակամարտող բոլոր կողմերին իրենց վերաբերող բոլոր մասերով անհապաղ կատարել ՄԱԿ-ի ԱԽ ապրիլի 30-ի N 822/93 որոշումը, որը պարտադիր է բոլորի համար: ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի այդ որոշումը կենսագործելու համար որոշվեց առաջարկել ճշտված «Անհետաձգելի միջոցառումների ժամանակացույց»:⁶

Ի վերջո հայկական կողմի միակողմանի զիջումները պահանջող «3+1» նախաձեռնությունը մայիսի 26-ին ընդունվեց Հայաստանի իշխանությունների կողմից:

Մայիսի 26-ին Հայաստանում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյանը Հայաստանում Ռուսաստանի և ԱՄՆ դեսպաններին հանձնեց, և ԵԱՀԽ գործող նախագահ Մարգարետա աֆ Ուզլասին ուղարկեց ԼՂՀ իշխանությունների պաշտոնական պատասխանը, որը ստորագրել էին ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը և ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը: ԼՂՀ իշխանությունները մերժեցին նոր առաջարկները բավականին հիմնավորված պատճառաբանությամբ:⁷

Հունիսի 3-ին առանց Հայաստանի, ԼՂՀ և Ադրբեջանի մասնակցության Հռոմում կայացած ԵԱՀԽ խորհրդածողովը հանդես եկավ մի նոր, այսպես կոչված «9+1» նախաձեռնությամբ: Հայաստանին, ԼՂՀ-ին, Ադրբեջանին ներկայացվեց երկու փաստաթուղթ. մեկը Մինսկի խմբի երկրների հանձնարարությամբ ԼՂ հարցով Մինսկի խորհրդածողովի նախագահ Մ. Ռաֆայելիի «Նամակն» էր, մյուսը՝ այդ «Նամակին կից» գրությունը, որն այլ կերպ կոչվում էր «Անվտանգության խորհրդի 822 բանաձևի իրագործման անհապաղ միջոցառումների ժամանակացույց»: Ըստ նախաձեռնության հեղինակների, երկու փաստաթուղթն էլ «ունեին միևնույն արժեքը»:

Նման պայմաններում «ներքին» և «արտաքին» ճնշումներ գործադրվեցին ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի վրա՝ ստիպելով ստորագրել նշված փաստաթուղթը:

Հունիսի 9-ի կեսգիշերին կարճատև աշխատանքային այցով Երևան ժամանեց ՌԴ մի շարք կարևորագույն գերատեսչությունների բարձրաստիճան անձանցից բաղկացած պատվիրակությունը: ՌԴ ԱԳ նախարար Անդրեյ Կոզիրևի և ՌԴ անվտանգության նախարար Վիկտոր Բարաննիկովի գլխավորած պատվիրակության կազմում ընդգրկված էին նաև ՌԴ պաշտպանության առաջին փոխնախարար Բորիս Գրոմովը, ԱԳ փոխնախարար Բորիս Պաստուխովը, ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորման Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Վլադիմիր Կազիմիրովը և Ռուսաստանի սահմանապահ զորքերի հրամանատար Վլադիմիր Շլյախտինը:

Կառավարության ընդունելությունների տանը տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, ՀՀ ԱԳ նախարար Վահան Փափազյանի, ԱԳ փոխնախարար Ժիրայր Լիպարիտյանի և արտակարգ հանձնարարությունների գծով դեսպան Դավիթ Շահնազարյանի 15 րոպեանոց հանդիպումը Անդրեյ Կոզիրևի, Վիկտոր Բարաննիկովի և Վլադիմիր Կազիմիրովի հետ: Դրան անմիջապես հաջորդեց վերջիններիս՝ շուրջ 1 ժամ 40 րոպե տևած հանդիպումը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի ու ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հետ:⁸ Հանդիպման նպատակն էր ԼՂՀ իշխանություններին համոզել դրական պատասխան տալ Ռաֆայելիին:⁹

Հանդիպումը հետաքրքիր էր նաև նրանով, որ Ռուսաստանի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներն

այդպիսի տևական զրույցի էին նստել մի պետության ներկայացուցիչների հետ, որն իրենց իսկ կողմից ճանաչված չէր: Բնչն էր շահագրգռում Ռուսաստանին գնալու այդ քայլին: Գուցե Ադրբեջանի ներքին կացությունն ու այստեղ կատարվող իշխանափոխությունը, որը ձեռնադրել էր Ռուսաստանին: Ռուսական դիվանագիտությունը, գտնվելով անորոշության մեջ, ճիգեր էր գործադրում փրկելու Ա.Էլչիրեյի հեղինակությունը:

Եթե փորձենք Արցախի «դրական» պատասխանից հետո մոդելավորել իրադրությունը, ապա այն կարող էր զարգանալ հետևյալ կերպ. Քելբաջարի դատարկումով Ադրբեջանի ներկայիս կառավարությունը լուծում էր երկու հարց՝ խուսափում էր ռազմական և բարոյական պարտությունից և լրացուցիչ կովան էր ստանում հեղինակությունը բարձրացնելու և իշխանությունը պահելու համար:

Իսկ վերջին բանակցային գործընթացների դրական հատկանիշներից մեկն էլ այն էր, որ Ստեփանակերտն իրականում ընդունվում էր որպես հակամարտող կողմ, նրա մերժումները և ձգձգումները չէին անտեսվում, և միջազգային հասարակությունն արդեն վարժվել էր Արցախից պատասխան ակնկալել:

Իրողությունների տարբերությունից ելնելով՝ Արցախի իշխանություններին մնում էր ձգձգել բանակցությունների գործընթացը, որպեսզի Ադրբեջանում տիրող ներքաղաքական ճգնաժամն ավելի խորանա և Քելբաջարի հարցը, գոնե առժամանակ, ծածկվի նոր իրադարձություններով ու կորցնի իր սրությունը: Այս տարբերակի համար բավարար հիմքեր կային՝ ելնելով նրանից, որ որպես պատճառ կարելի էր առաջ քաշել նաև Ադրբեջանի ներքին իրադրության անկայությունը, որը կարող էր հանգեցնել քաղաքացիական պատերազմի, ու կասկածի տակ էր դնում Ադրբեջանի բանակի կառավարելիությունն ու ադրբեջանական կառավարության տված երաշխիքների հուսալիությունը, հատկապես, որ խոտվության մեջ գտնվող շրջանների մեծ մասը Քելբաջարի շրջանին սահմանակից էին:

(Շարունակելի, սկիզբը՝ «Իրօշակ» 2026 2, 6, 7, 8)

Յղումներ

- ¹ Տե՛ս Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 402:
- ² Տե՛ս «Երկիր», 01.05.1993.
- ³ Տե՛ս «Երկիր», 13.05.1993:
- ⁴ Տե՛ս «Արցախ», 08.05.1993:
- ⁵ Տե՛ս «Երկիր», 19.05.1993:
- ⁶ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան զոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 678:
- ⁷ Տե՛ս «Արցախ», 01.06.1993:
- ⁸ Տե՛ս «Երկիր», 11.06.1993:
- ⁹ Տե՛ս Ступишин В., Моя миссия в Армению. Мос., 2001, стр. 218 (այսուհետև՝ Վ. Ստուպիշին):

Հայկական մշակութային ժառանգության յուրացման աղբրեջանական մեխանիզմները Գանձասարի, Դադիվանքի և Շուշիի դեպքերի վերլուծություն

Արմինե Տիգրանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու,

ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի Մշակութաբանության ամբիոնի դասախոս

Հոդվածը ուսումնասիրություն է Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ Աղբրեջանի կողմից իրականացվող պատմական և մշակութային վերափոխման գործընթացների՝ Գանձասարի, Դադիվանքի և Շուշիի դեպքերի համադրական վերլուծությամբ: Հետազոտության առանցքում 2026 թվականի սեպտեմբերի 11-12-ին կազմակերպված դիվանագիտական այցն է, որի շրջանակում Աղբրեջանում հավատարմագրված դիվանագիտական կորպուսի և միջազգային կազմակերպությունների շուրջ 150 ներկայացուցիչներ այցելել են Լեռնային Ղարաբաղ և Արևելյան Զանգեզուր: Գանձասարը և Դադիվանքը ներկայացվել են որպես «Կովկասյան Աղվանքի» քրիստոնեական ժառանգության բաղադրիչներ:

Առանձին դիտարկվում է Գանձասարի թանգարանային ցուցադրության վերաբերությունների ներկայացումը՝ դրանց ֆիզիկական առանձնահատկությունների հիման վրա պատմական պնդումների ձևակերպման համատեքստում: Հոդվածը հիմնվում է մշակութային ժառանգության իսկության, պատմական համատեքստի, մշակութային իրավունքների և զինված հակամարտությունների պայմաններում ժառանգության պաշտպանության միջազգային իրավական չափանիշների վրա:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Գանձասարի և Դադիվանքի պատմական վերագրումը, Շուշիի պատմամշակութային միջավայրի փոփոխությունը և այդ միջավայրի միջազգային ներկայացումը կարող են դիտարկվել մեկ ընդհանուր շրջանակում՝ որպես ժառանգության նյութական միջավայրի, պատմական պատումի և մշակութային ինքնության վերանախկերպման փոխկապակցված գործընթացներ: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ժառանգության պահպանությունը գնահատել՝ հաշվի առնելով դրա նյութական ամբողջականությունը, իսկությունը, պատմական համատեքստը, մշակութային նշանակությունը և համայնքի մշակութային կապը:

Ներածություն

Զինված հակամարտությունների պայմաններում մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը կարող է ազդել ժառանգության ֆիզիկական վիճակի, պատմական նշանակության և մշակութային ինքնության վրա: Հուշարձանների վնասումը, ոչնչացումը կամ ճարտարապետական միջամտությունները կարող են

ուղեկցվել պատմական համատեքստի փոփոխությամբ, մշակութային պատկանելության վերանախկերպմամբ, անվանաբանության փոփոխությամբ և նոր պատմական մեկնաբանությունների տարածմամբ: Հետևաբար, այս գործընթացների ուսումնասիրությունը պահանջում է ժառանգության նյութական և ոչ նյութական բաղադրիչների փոխկապակցված դիտարկում:

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության համատեքստում խնդիրն առանձնահատուկ նշանակություն է ստացել 2020 թվականի պատերազմից հետո: Տարածաշրջանի նկատմամբ Աղբրեջանի վերահսկողության հաստատումից հետո հայկական եկեղեցիների, վանական համալիրների, գերեզմանոցների, խաչքարերի և այլ մշակութային ժառանգության օբյեկտների վիճակի վերաբերյալ հրապարակվել են փաստագրական նյութեր և միջազգային իրավական ու քաղաքական փաստաթղթեր: Միաժամանակ զարգացել է հայկական քրիստոնեական ժառանգությունը «Կովկասյան Աղվանքի» պատմամշակութային շրջանակում ներկայացնելու աղբրեջանական պաշտոնական քաղաքականությունը:

Այս գործընթացի վերաբերյալ կարևոր աղբյուր է Եվրոպական խորհրդարանի 2022 թվականի մարտի 10-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին» բանաձևը, որտեղ արձանագրվում են հայկական մշակութային ժա-

Դադիվանք

ռանգության հետքերը պատմության կեղծման միջոցով վերացնելու և դրանք այսպես կոչված «Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգության շրջանակում ներկայացնելու փորձերը:

Այս համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն ունի 2026 թվականի սեպտեմբերի 11-12-ին Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված դիվանագիտական այցը: Ադրբեջանի պաշտոնական հաղորդագրությունների համաձայն՝ Լեռնային Ղարաբաղ և Արևելյան Զանգեզուր այցելել են շուրջ 150 ներկայացուցիչներ՝ 58 երկրից և 9 միջազգային կազմակերպությունից: Ծրագրում ընդգրկված են եղել Շուշին, Գանձասարը և Դադիվանքը, ինչպես նաև տարածաշրջանում իրականացվող վերականգնման, ենթակառուցվածքային և մշակութային ժառանգության պահպանության աշխատանքների ներկայացումը:

Այցի երկրորդ օրը Գանձասարի և Դադիվանքի ներկայացման ընթացքում հուշարձանների պատմական մեկնաբանությունը դարձել է այցի հաղորդակցական բովանդակության կարևոր բաղադրիչ: Ադրբեջանի նախագահի օգնական Հիքմետ Հաջիևը Գանձասարը ներկայացրել է որպես Կովկասյան Աղվանքի քրիստոնեական ժառանգության մաս, իսկ Դադիվանքը՝ «Խուդավանք» անվամբ: Գանձասարի թանգարանային տարածքում նա անդրադարձել է նաև ցուցադրական վերարտադրություններին՝ դրանց որոշ ֆիզիկական առանձնահատկությունները մեկնաբանելով որպես հայերի կողմից պատմա-

կան փաստերի ենթադրյալ կեղծման ապացույց: Մատենադարանի հրապարակած տեղեկատվության համաձայն՝ ցուցադրված նյութերը ձեռագրերի վերարտադրություններ էին, իսկ բնօրինակները Գանձասարում չեն ցուցադրվել և պահպանվել են Երևանում:

Այս դրվագը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու թանգարանային նյութի ցուցադրական նշանակության և դրա քաղաքական մեկնաբանության փոխհարաբերությունը: Ցուցադրական առարկայի առանձին հատկանիշների առանձնացումը և դրանց հիման վրա պատմական պնդման ձևակերպումը հարցադրում է առաջադրում պատմական աղբյուրի, թանգարանային ցուցադրության և քաղաքական մեկնաբանության հարաբերակցության վերաբերյալ:

Շուշիի դեպքը ներկայացնում է նույն գործընթացի մեկ այլ դրսևորում: 2020 թվականից հետո քաղաքի հայկական պատմամշակութային միջավայրում արձանագրվել են ճարտարապետական փոփոխություններ, առանձին հուշարձանների վնասում կամ ոչնչացում և հայկական գերեզմանատների նկատմամբ միջամտություններ: Միաժամանակ Շուշին ստացել է Ադրբեջանի մշակութային մայրաքաղաքի պաշտոնական կարգավիճակ, իսկ 2023 թվականին ընտրվել է Թյուրքական աշխարհի մշակութային մայրաքաղաք: Այս հանգամանքները հնարավորություն են տալիս քաղաքային ժառանգության վերափոխումը դիտարկել դրա նոր պաշտոնական ներկայացման հետ փոխկապակցված:

Գանձասար

2026 թվականի դիվանագիտական այցն այս գործընթացները միավորում է մեկ տարածական և հաղորդակցական միջավայրում: Օտարերկրյա ներկայացուցիչներին ներկայացվել են Շուշիի փոփոխված քաղաքային միջավայրը, Գանձասարի և Դադիվանքի համալիրները և դրանց պատմական նշանակության վերաբերյալ աղբյուրներից պաշտոնական մեկնաբանությունները: Այս ձևաչափը կարելի է ուսումնասիրել որպես նախապես կազմակերպված ժառանգության միջազգային ներկայացման գործընթաց, որտեղ տարածքի, հուշարձանի, տեսողական նյութի և պատմական մեկնաբանության ընտրությունը ձևավորում է այցելուներին փոխանցվող տեղեկատվական շրջանակը:

1. Մշակութային ժառանգության իսկությունը և պատմական ինքնությունը

Մշակութային ժառանգության պահպանության ժամանակակից մոտեցումները ժառանգության արժեքը դիտարկում են նյութական հատկանիշների շրջանակից ավելի լայն համատեքստում: Ժառանգության արժեքների ճանաչումն ու գնահատումը կապված են ինչպես դրա նյութական բնութագրերի, այնպես էլ պատմական, սոցիալական, մշակութային և ոչ նյութական բաղադրիչների հետ:

Այս համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն ունի 1994 թվականին ընդունված «Նարայի փաստաթուղթը իսկության վերաբերյալ» (The Nara Document on Authenticity), որը մշակվել է Ճապոնիայի Նարա քաղաքում 1994 թ. նոյեմբերի 1-6-ը կայա-

ցած «Իսկությունը՝ Համաշխարհային ժառանգության կոնվենցիայի համատեքստում» միջազգային համաժողովի շրջանակում: Համաժողովը կազմակերպվել է Ճապոնիայի մշակութային հարցերի գործակալության և Նարայի պրեֆեկտուրայի նախաձեռնությամբ՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, Մշակութային արժեքների պահպանության և վերականգնման ուսումնասիրության միջազգային կենտրոնի (ICCROM) և Հուշարձանների և տեսարժան վայրերի միջազգային խորհրդի (ICOMOS) համագործակցությամբ: Փաստաթուղթը մշակվել է 28 երկրներից 45 մասնակիցների կողմից:

Նարայի փաստաթղթի 9-րդ և 10-րդ կետերն իսկությունը կապում են մշակութային ժառանգության արժեքների և դրանց վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատության հետ: 9-րդ կետում ընդգծվում է, որ ժառանգության պահպանությունը հիմնված է դրա նկատմամբ վերագրված արժեքների վրա, իսկ այդ արժեքների ըմբռնումը որոշ չափով կախված է դրանց վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատությունից և ճշմարտացիությունից: 10-րդ կետում իսկությունը բնորոշվում է որպես արժեքների գնահատման էական գործոն և նշվում է դրա նշանակությունը ժառանգության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունների, պահպանության և վերականգնման պլանավորման, ինչպես նաև Համաշխարհային ժառանգության կոնվենցիայի շրջանակում ընդգրկման գործընթացների համար:

Փաստաթղթի 11-րդ կետը կարևոր մեթոդաբանական սկզբունք է սահմանում՝ մշակութային ժառան-

գույթան արժեքների և իսկության վերաբերյալ գնահատականները պետք է դիտարկվեն տվյալ ժառանգության մշակութային համատեքստում: Փաստաթղթի ձևակերպմամբ՝ ժառանգության արժեքներն ու իսկությունը չեն կարող գնահատվել բոլոր մշակույթների համար նույնական, նախապես սահմանված չափանիշների միջոցով: Ժառանգության գնահատման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն մշակութային համատեքստը, որին տվյալ ժառանգությունը պատկանում է:

Այս սկզբունքը զարգացվում է փաստաթղթի 12-րդ և 13-րդ կետերում: 12-րդ կետը շեշտադրում է յուրաքանչյուր մշակութային միջավայրում ժառանգության արժեքների առանձնահատկությունների, ինչպես նաև դրանց վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատության և ճշմարտացիության ճանաչման անհրաժեշտությունը: 13-րդ կետում նշվում է, որ իսկության գնահատումը կարող է հիմնվել տեղեկատվության տարբեր աղբյուրների վրա՝ կախված ժառանգության բնույթից, դրա մշակութային համատեքստից և ժամանակի ընթացքում ունեցած զարգացումից: Այդ աղբյուրների շարքում առանձնացվում են ձևն ու դիզայնը, նյութերն ու նյութականությունը, օգտագործումն ու գործառնությունը, ավանդույթներն ու տեխնիկաները, տեղադրությունն ու միջավայրը, ոգին և զգացողությունը, ինչպես նաև այլ ներքին և արտաքին գործոններ: Փաստաթուղթը նշում է, որ այդ աղբյուրների համադրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ուսումնասիրվող ժառանգության գեղարվեստական, պատմական, սոցիալական և գիտական առանձնահատկությունները:

Հետևաբար, հուշարձանի ֆիզիկական ամբողջականության պահպանումը և դրա ժառանգության արժեքների պահպանումը փոխկապակցված, սակայն նույնական գործընթացներ չեն: Նարայի փաստաթղթի տրամաբանությունից բխում է, որ հուշարձանի իսկության գնահատումը պահանջում է հաշվի առնել դրա նյութական հատկանիշները, պատմական զարգացումը, մշակութային համատեքստը և այդ հատկանիշների վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատությունը:

Այս տեսանկյունից հուշարձանի պատերի և այլ նյութական տարրերի ֆիզիկական պահպանումը ինքնին բավարար չէ ժառանգության արժեքների ամբողջական պահպանությունը գնահատելու համար: Պատմական արձանագրությունների հեռացումը, ճարտարապետական բնութագրերի փոփոխությունը, հուշարձանի ծագման կամ մշակութային պատկանելիության վերագրումն այլ ավանդույթի, ինչպես նաև դրա հետ պատմականորեն կապված համայնքի մշակութային կապի անտեսումը կարող են դիտարկվել ժառանգության իսկության և պատմական տեղեկատվության արժանահավատության տեսանկյունից: Այս պնդումը Նարայի փաստաթղթի ուղղակի իրավական դրույթ չէ, այլ փաստաթղթում սահմանված իսկության չափանիշների հիման վրա կատարվող վերլուծական հետևություն:

Այս մոտեցումը հատկապես նշանակալի է զինված հակամարտությունների և հետպատերազմյան իրավիճակների ուսումնասիրության համար: Տարածքի նկատմամբ վերահսկողությունը կարող է անդրադառնալ այնտեղ գտնվող ժառանգության նյութական վիճակի, դրա պատմական համատեքստի և հանրությանը ներկայացվող տեղեկատվության վրա: Հետևաբար, ժառանգության քաղաքականության ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է դիտարկել փոխկապակցված մի քանի մակարդակներ.

1. **Նյութական մակարդակ՝** հուշարձանի պահպանություն, վերականգնում, փոփոխություն կամ ոչնչացում:
2. **Պատմամեկնաբանական մակարդակ՝** հուշարձանի պատմության, ծագման, մշակութային պատկանելիության և պատմական համատեքստի ներկայացում:
3. **Տեղեկատվական և ներկայացման մակարդակ՝** այդ մեկնաբանությունների ձևավորում և փոխանցում տեղական, ազգային և միջազգային լսարաններին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության ուսումնասիրության դեպքում այս երեք մակարդակների համադրումը հնարավորություն է տալիս ժառանգության նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը դիտարկել ամբողջական գործընթացի շրջանակում՝ ներառելով հուշարձանների նյութական վիճակի փոփոխությունները, դրանց պատմամշակութային պատկանելիության վերաբերյալ ձևավորվող մեկնաբանությունները և այդ մեկնաբանությունների միջազգային ներկայացման մեխանիզմները:

2. «Կովկասյան Աղվանք» հայեցակարգը և հայկական ժառանգության վերահիմնաստավորումը

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական քրիստոնեական ժառանգության՝ «Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգության շրջանակում ներկայացումը Ադրբեջանի մշակութային քաղաքականության մեջ վերջին տարիներին ձեռք է բերել առավել հստակ ինստիտուցիոնալ և միջազգային դրսևորումներ: Այս գործընթացի կարևոր փաստագրումներից մեկը Եվրոպական խորհրդարանի 2022 թվականի մարտի 10-ի «Լեռնային Ղարաբաղում մշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին» բանաձևն է (European Parliament resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh, P9_TA(2022)0080): Բանաձևն ընդունվել է 635 կողմ, 2 դեմ և 42 ձեռնպահ ձայների հարաբերակցությամբ: (European Parliament)

Բանաձևի նախաբանի Օ կետում Եվրոպական խորհրդարանը փաստում է, որ հայկական մշակութային ժառանգության հետքերի վերացումը Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանում իրականացվում է «ոչ միայն դրա վնասման և ոչնչացման միջոցով, այլև պատմության կեղծման և այն, այսպես կոչված,

«Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգությունը ներկայացնելու փորձերի միջոցով»: Նույն կետում արձանագրվում է, որ 2022 թվականի փետրվարի 3-ին Ադրբեջանի մշակույթի նախարար Անար Բերիմովը հայտարարել էր աշխատանքային խմբի ստեղծման մասին, որի խնդիրն էր «հետազնել հայերի կողմից ալբանական կրոնական տաճարների վրա գրված կեղծ հետքերը»: (European Parliament)

Այս ձևակերպումը կարևոր է այն պատճառով, որ Եվրոպական խորհրդարանի կողմից խնդիրը ներկայացվում է որպես երկու փոխկապակցված գործընթացների համադրություն՝ հայկական մշակութային ժառանգության նյութական հետքերի վնասում կամ ոչնչացում և այդ ժառանգության պատմական ներկայացման փոփոխություն: Բանաձևը, հետևաբար, «Կովկասյան Աղվանքի» շրջանակում վերագրումը դիտարկում է պատմության կեղծման համատեքստում: (European Parliament)

Եվրոպական խորհրդարանի նույն բանաձևի 1-ին կետում այս մոտեցումն արդեն ստանում է գնահատականային և քաղաքական ձևակերպում: Խորհրդարանը «խստորեն դատապարտում է Ադրբեջանի շարունակվող քաղաքականությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղում և դրա շուրջ հայկական մշակութային ժառանգության ջնջման և ժխտման ուղղությամբ» և այն գնահատում է միջազգային իրավունքի խախտման համատեքստում: Միաժամանակ խորհրդարանը կոչ է անում Ադրբեջանին ամբողջությամբ կատարել 2021 թվականի դեկտեմբերի 7-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի հրամանի պահանջները և ապահովել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անարգել մուտքը իր վերահսկողության տակ գտնվող ժառանգության օբյեկտներ: (European Parliament)

Այսպիսով, «Կովկասյան Աղվանքի» շրջանակում հայկական միջնադարյան ժառանգության ներկայացման խնդիրը Եվրոպական խորհրդարանի փաստաթղթում ներկայացված է որպես ավելի լայն քաղաքականության բաղադրիչ: Հատկանշական է նաև այն, որ բանաձևի K կետում Եվրոպական խորհրդարանը հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը բնորոշում է որպես աշխարհի հնագույն քրիստոնեական ժառանգության մաս և մարդկության ընդհանուր ժառանգության բաղադրիչ, իսկ L կետում անդրադառնում է Ադրբեջանի իշխանությունների ներգրավվածության վերաբերյալ ներկայացված լուրջ մեղադրանքներին: (European Parliament)

Այս քաղաքականության վերաբերյալ Եվրոպական խորհրդարանի դիրքորոշումը հետագայում ևս արտահայտվել է: 2023 թվականի հոկտեմբերի 5-ի «Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի հարձակումից և Հայաստանի դեմ շարունակվող սպառնալիքներից հետո իրավիճակի մասին» բանաձևում (P9_TA(2023)0356) խորհրդարանը «խորը մտահոգություն» է հայտնում Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային, կրոնական և պատմական ժառանգության պահպանության վերաբերյալ և Ադրբեջանին կոչ է անում «զերծ մնալ տարածաշրջանի մշակութային,

կրոնական կամ պատմական ժառանգության ծագումը հետագայում ոչնչացնելու, անտեսելու կամ փոփոխելու գործողություններից»: Նույն կետում պահանջվում է պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային, պատմական և կրոնական ժառանգությունը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի չափանիշներին և Ադրբեջանի միջազգային պարտավորություններին համապատասխան: (European Parliament)

Այս փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս «Կովկասյան Աղվանքի» շրջանակում հայկական ժառանգության ներկայացումը դիտարկել որպես պատմական պատկանելիության շուրջ ձևավորվող քաղաքականության առանձին բաղադրիչ: Հետազոտական տեսանկյունից այստեղ էական է տարբերակել հուշարձանի ֆիզիկական վիճակը և դրա պատմական մեկնաբանությունը: Հուշարձանի նյութական կառուցվածքի պահպանությունը ինքնին չի երաշխավորում դրա պատմամշակութային ամբողջականության պահպանումը, եթե դրա արձանագրությունները, պատմական համատեքստը, մշակութային պատկանելիությունը կամ այդ ժառանգության հետ կապված համայնքի պատմական ներկայությունը ներկայացվում են այլ շրջանակում:

2026 թվականի սեպտեմբերին օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների այցը Լեռնային Ղարաբաղ այս գործընթացի ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ դեպք է: Ադրբեջանի իշխանությունների կազմակերպած այցի ընթացքում մոտ 150 ներկայացուցիչ 58 երկրներից և 9 միջազգային կազմակերպություններից այցելել են տարածաշրջանի մի շարք վայրեր, իսկ հաջորդ օրը՝ Գանձասար և Դաղիվանք: Ադրբեջանի պաշտոնական և ադրբեջանական լրատվական աղբյուրների հաղորդմամբ՝ այցելուներին ներկայացվել են այդ վանական համալիրների պատմությունը և ճարտարապետությունը՝ «Կովկասյան Աղվանքի» պատմական շրջանակում: (Azerbaijan)

Գանձասարի դեպքում այս ներկայացումն ուղեկցվել է նաև Հասան-Ջալալ Դոլայի՝ որպես Կովկասյան Աղվանքի պատմական շրջանակի իշխանի ներկայացմամբ: Դաղիվանքի դեպքում կիրառվել է ադրբեջանական պաշտոնական անվանաբանությունը՝ «Խուդավանք»: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ տվյալ դեպքում փոխվում է հուշարձանի ներկայացման պատմամշակութային շրջանակը, հայկական միջնադարյան քրիստոնեական վանական համալիրները ներառվում են այլ պատմական ժառանգության համակարգում և ներկայացվում այդ համակարգի շարունակականության շրջանակում:

Այս դրվագը կարևոր է նաև հաղորդակցության տեսանկյունից: Պատմական մեկնաբանությունը ներկայացվել է միջազգային դիվանագիտական լսարանին՝ անմիջական այցի ընթացքում և հենց այն մշակութային միջավայրում, որի նյութական և տեսողական բաղադրիչները վերջին տարիներին փոփոխությունների են ենթարկվել: Հետևաբար, 2026 թվականի այցը կարելի է դիտարկել որպես ժառանգության վերա-

ինաստավորման քաղաքականության միջազգային հաղորդակցության առանձին մեխանիզմ, որի շրջանակում հուշարձանի նյութական ներկայությունը զուգակցվում է դրա պատմական պատկանելիության վերաբերյալ որոշակի մեկնաբանության հետ:

3. Գանձասարի և Դադիվանքի ներկայացումը դիվանագիտական այցի շրջանակում. թանգարանային վերարտադրությունը որպես պատմական մեկնաբանության նյութական հենարան

2026 թվականի սեպտեմբերի 11-12-ին Ադրբեջանի իշխանությունների կազմակերպած երկօրյա այցին մասնակցել են Ադրբեջանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Ադրբեջանի պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն՝ այցի երկրորդ օրը պատվիրակությունն այցելել է Գանձասարի վանական համալիր, ապա՝ Դադիվանք, որն ադրբեջանական պաշտոնական հաղորդագրության մեջ ներկայացվել է «Խուդավանք» անվամբ: Ադրբեջանի պետական լրատվական գործակալության հաղորդմամբ՝ ներկայացուցիչներին ներկայացվել են վանական համալիրների պատմությունն ու ճարտարապետական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև հուշարձաններում կատարված ենթադրյալ «փոփոխությունների, միջամտությունների և կեղծումների» վերաբերյալ ադրբեջանական մեկնաբանությունները:

Ադրբեջանական պաշտոնական մեկ այլ հաղորդագրության համաձայն՝ Գանձասարում դիվանագիտական ներկայացուցիչներին համալիրի և դրա մշակութային նշանակության վերաբերյալ տեղեկատվություն է ներկայացրել Ադրբեջանի մշակույթի նախարարության ենթակայությամբ գործող մշակութային ժառանգության պահպանության, զարգացման և վերականգնման պետական ծառայության ղեկավարը, որից հետո պատվիրակության անդամները շրջայց են կատարել համալիրի տարածքում:

Այսպիսով, այցի ընթացքում հուշարձանի ֆիզիկական ներկայությունը համակցվել է դրա պատմական մեկնաբանության հետ: Գանձասարի և Դադիվանքի ներկայացումը տվյալ դեպքում իրականացվել է միջազգային դիվանագիտական լսարանի առջև, ինչը տվյալ պատմական մեկնաբանությանը հաղորդում է պետական ներկայացուցչական բնույթ: Այս ձևաչափը կարելի է դիտարկել մշակութային դիվանագիտության գործիքակազմի շրջանակում, քանի որ մշակութային ժառանգության օբյեկտը ներառվում է պետության կողմից միջազգային լսարանին փոխանցվող պատմական և մշակութային նարատիվի մեջ:

Գանձասարի դեպքում այդ ներկայացման առանձնահատուկ դրվագներից մեկը նախկին Մատենադարան-Գանձասար կենտրոնի ցուցադրական նյութերի օգտագործումն էր: Հիքմեթ Հաջիևը դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ցուցադրել է հատորներից մեկը՝ ուշադրությունը հրավիրելով վերարտադրված

էջերից հետո առկա դատարկ էջերի վրա և դրանք ներկայացնելով որպես հայկական կողմից պատմական նյութի կեղծման վերաբերյալ փաստարկ: Այս դրվագի վերաբերյալ ադրբեջանական կողմի ներկայացումը փաստագրված է նաև 2026 թվականի սեպտեմբերի 12-ի հրապարակումներում:

Ցուցանմուշի կարգավիճակի պարզումն էական նշանակություն ունի դրա գիտական գնահատման համար: Մատենադարանի պաշտոնական հրապարակման համաձայն՝ Գանձասարում ցուցադրված ձեռագրերը **բնօրինակներ չեն եղել**: 2026 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Մատենադարանը, անդրադառնալով Գանձասարի հետ կապված ձեռագրային ժառանգությանը, նշել է, որ այնտեղ ցուցադրվել էին ձեռագրերի վերարտադրություններ, իսկ բնօրինակները Գանձասարում երբևէ չեն ցուցադրվել: Մատենադարանի ձևակերպմամբ՝ վերարտադրությունների կիրառումը հնարավորություն է տվել հանրությանը ծանոթանալ ձեռագրային ժառանգությանը՝ ապահովելով բնօրինակների անվտանգ պահպանությունը:

Մատենադարանի այս պարզաբանումը համապատասխանում է նաև հաստատության պահպանության պրակտիկային: Մատենադարանի ձեռագրապահոցում բնօրինակ ձեռագրերը պահպանվում են հատուկ պայմաններում, իսկ հաստատությունն իր գործունեության մեջ կիրառում է նաև միկրոֆիլմեր, պատճեններ և այլ օժանդակ վերարտադրություններ:

Գանձասարի ցուցադրության հետ կապված ավելի վաղ հրապարակված պարզաբանումներում ևս նշվել է, որ ցուցադրության համար ստեղծված վերարտադրություններում յուրաքանչյուր ձեռագրից կարող էին ընտրվել առանձին էջեր կամ էջաբացումներ, մինչդեռ ամբողջական ձեռագրի վերարտադրությունը ցուցադրության նպատակ չէր հետապնդում: 2026 թվականի սեպտեմբերին Մատենադարանի տնօրենի և ձեռագրապահոցի ներկայացուցչի հրապարակային մեկնաբանություններում կրկին ընդգծվել է, որ ցուցադրված նյութերը բնօրինակներ չեն եղել, և դատարկ էջերի առկայությունը պայմանավորված է եղել վերարտադրության ցուցադրական գործառնությամբ:

Այս փաստերը թույլ են տալիս տարբերակել երկու առանձին օբյեկտներ՝ **բնօրինակ միջնադարյան ձեռագիրը և դրա ցուցադրական վերարտադրությունը**: Հետևաբար, վերարտադրության մեջ որոշ էջերի առկայությունը և մյուս էջերի դատարկ լինելը ինքնին տեղեկատվություն չի տալիս բնօրինակ ձեռագրի ամբողջականության կամ իսկության վերաբերյալ: Այդ հատկանիշը կարող է գնահատվել միայն ցուցանմուշի ստեղծման նպատակի, ցուցադրական գործառնության և բնօրինակի գտնվելու վայրի մասին տեղեկատվության հետ համադրությամբ:

Այս տարբերակումը հատկապես կարևոր է թանգարանային առարկայի՝ որպես պատմական ապացույցի կիրառման դեպքում: Թանգարանային ցուցանմուշի ֆիզիկական հատկանիշը չի կարող ինքնաբերաբար նույնացվել այն պատմական օբյեկտի հատկանիշների հետ, որի ներկայացման համար այն ստեղծվել է:

Տվյալ դեպքում վերաքննարկության դատարկ էջերը չեն կարող դիտարկվել որպես միջնադարյան ձեռագրի կեղծման ապացույց, քանի դեռ հաստատված չէ, որ տվյալ առարկան ներկայացվում էր որպես բնօրինակ ձեռագիր: Առկա փաստական տվյալները հակառակը՝ ցույց են տալիս, Մատենադարանի պաշտոնական պարզաբանմամբ, բնօրինակները Գանձասարում չեն ցուցադրվել:

Այս դրվագի կարևորությունը, հետևաբար, պայմանավորված է նաև ապացույցի ներկայացման եղանակով: Թանգարանային վերաքննարկությունը դիվանագիտական լսարանի առջև ներկայացվել է որոշակի պատմական պնդման համատեքստում, իսկ դրա առանձին տեսանկյունից հատկանիշը՝ դատարկ էջերը, օգտագործվել է որպես այդ պնդման նյութական հիմնավորում:

4. Շուշիի ֆիզիկական միջավայրի փոփոխությունը և մշակութային վերաներկայացումը

Շուշիի դեպքը հնարավորություն է տալիս մշակութային ժառանգության վերաձևակերպման գործընթացը դիտարկել քաղաքային պատմամշակութային միջավայրի մակարդակում: 2020 թվականի պատերազմից հետո քաղաքի տարածքում արձանագրվել են հայկական պատմամշակութային ժառանգության առանձին օբյեկտների նկատմամբ միջամտություններ, ինչպես նաև պատմական միջավայրի և գերեզմանոցների փոփոխություններ: Այս գործընթացները տեղի են ունեցել Շուշիի՝ որպես Ադրբեջանի մշակութային և միջազգային ներկայացման առանձին կենտրոնի ձևավորման հետ զուգահեռ:

Առավել նշանակալի օրինակներից է Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին: Եկեղեցին 2020 թվականի պատերազմի ընթացքում վնասվել էր, իսկ հետագա աշխատանքների ընթացքում արձանագրվել են դրա ճարտարապետական և խորհրդանշական տարրերի փոփոխություններ: Monument Watch-ի փաստագրական նյութերում նշվում են եկեղեցու գմբեթի, դռների, խաչերի, հրեշտակների քանդակների, խաչաձև պատուհանի և որոշ այլ ճարտարապետական ու դեկորատիվ տարրերի փոփոխություններ: Փաստագրվել է նաև հայկական արձանագրությունների հետ կապված միջամտություն: Այս փոփոխությունները կարևոր են հուշարձանի պահպանության հարցից ավելի լայն համատեքստում, քանի որ վերաբերում են կառույցի նույնականացնող և պատմական տեղեկատվություն փոխանցող տարրերին:

Շուշիի մեկ այլ կարևոր հուշարձանի՝ Կանաչ Ժամի, պաշտոնական անվանումով Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու, դեպքում գործընթացը հանգեցրել է հուշարձանի ամբողջական ոչնչացման: Եկեղեցին 2020 թվականի պատերազմից հետո նախ վնասված վիճակում էր, իսկ 2023 թվականի դեկտեմբերից մինչև 2024 թվականի ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում

ծում այն ամբողջությամբ քանդվել է: Այս դեպքը քաղաքային ժառանգության փոփոխության առավել ընդգծված օրինակ է, քանի որ այստեղ խոսքը հուշարձանի նյութական գոյության դադարեցման մասին է:

Շուշիի պատմամշակութային միջավայրի փոփոխությունը չի սահմանափակվել եկեղեցիներով: Փաստագրվել են նաև հայկական գերեզմանոցների նկատմամբ իրականացված միջամտություններ: Հայ- ռուսական գերեզմանատան տարածքում արձանագրվել են տարբեր ժամանակաշրջանների հայկական գերեզմանաքարերի և խաչքարերի ոչնչացման կամ տեղահանման դեպքեր: Փաստագրված նյութերում հիշատակվում են 12-13-րդ դարերի խաչքարեր, 15-16-րդ դարերի տապանաքարեր, ինչպես նաև 19-րդ դարի հայկական և ուղղափառ թաղումներ: Փոփոխությունների են ենթարկվել նաև Ղազանչեցոց եկեղեցու հին գերեզմանատան և քաղաքի հյուսիսային հայկական գերեզմանատան տարածքները: Երևանյան դարպասի հարակից գերեզմանատան տարածքում ևս արձանագրվել են ծանր տեխնիկայի օգտագործմամբ իրականացված աշխատանքներ:

Գերեզմանոցների դեպքում ժառանգության փոփոխության խնդիրը ձեռք է բերում լրացուցիչ նշանակություն, քանի որ գերեզմանային հուշարձանները միաժամանակ նյութական մշակույթի, հիշողության և համայնքի պատմական ներկայության վկայություններ են: Հետևաբար, դրանց ոչնչացումը կամ տարածական փոփոխությունը փոխում է քաղաքի պատմական մշակութային լանդշաֆտի այն բաղադրիչները, որոնց միջոցով հնարավոր է արձանագրել տվյալ համայնքի երկարատև ներկայությունը:

Շուշիի պատմամշակութային միջավայրի նյութական փոփոխություններին զուգահեռ ձևավորվել է քաղաքի նոր պաշտոնական մշակութային ներկայացումը: 2021 թվականի մայիսի 7-ին Ադրբեջանի նախագահի հրամանագրով Շուշին հայտարարվել է Ադրբեջանի մշակութային մայրաքաղաք: Հրամանագրում նշվում է քաղաքի «պատմական տեսքի վերականգնման», մշակութային նշանակության վերականգնման և այն Ադրբեջանի մշակույթի, ճարտարապետության և քաղաքաշինության կարևոր կենտրոնի վերածելու անհրաժեշտությունը: Այս ձևակերպումը կարևոր է այն պատճառով, որ քաղաքի վերակառուցումը ներկայացվում է ոչ միայն որպես ենթակառուցվածքային կամ շինարարական գործընթաց, այլև որպես պատմական և մշակութային միջավայրի վերականգնման ծրագիր:

Շուշիի միջազգային մշակութային ներկայացումը հետագայում ընդլայնվել է TÜRKSOY-ի շրջանակում: 2022 թվականի մարտի 31-ին TÜRKSOY-ի Մշտական խորհրդի 39-րդ նիստում Շուշին ընտրվել է 2023 թվականի Թյուրքական աշխարհի մշակութային մայրաքաղաք: 2023 թվականի մայիսի 12-ին Շուշիում տեղի է ունեցել այդ տարվա մշակութային մայրաքաղաքի պաշտոնական բացման արարողությունը: Նույն տարվա ընթացքում քաղաքում անցկացվել

են TÜRKSOY-ի շրջանակում նախատեսված մշակութային միջոցառումներ, իսկ հոկտեմբերի 13-14-ին Շուշիում անցկացվել է կազմակերպության Մշտական խորհրդի 40-րդ նիստը:

Այս զարգացումների համադրությունը թույլ է տալիս Շուշիի հետպատերազմյան քաղաքականությունը դիտարկել քաղաքային ժառանգության վերականգնման տեսանկյունից: Մի կողմից արձանագրվում են քաղաքի հայկական պատմամշակութային միջավայրի առանձին բաղադրիչների նյութական փոփոխություններ՝ եկեղեցիների, արձանագրությունների, խորհրդանշական տարրերի և գերեզմանոցների մակարդակներում, մյուս կողմից՝ նույն քաղաքը պետական և միջազգային մշակութային կառույցների միջոցով ներկայացվում է նոր մշակութային շրջանակում՝ որպես Ադրբեջանի մշակութային մայրաքաղաք և Թյուրքական աշխարհի մշակութային կենտրոն:

Այս երկու գործընթացների ժամանակային և տարածական համադրությունը կարևոր է Շուշիի՝ որպես քաղաքային ժառանգության օբյեկտի ուսումնասիրության համար: Քաղաքի մշակութային ինքնությունը ձևավորվում է ոչ միայն պահպանված կամ վերականգնված կառույցների միջոցով, այլև այն նյութական միջավայրի, պատմական հորումների և մշակութային խորհրդանիշների միջոցով, որոնք ընդգրկվում են դրա պաշտոնական ներկայացման մեջ: Հետևաբար, Շուշիի դեպքում հնարավոր է առանձնացնել ժառանգության քաղաքականության փոխկապակցված երկու ուղղություն՝ **պատմական միջավայրի նյութական վերափոխում և դրա նոր մշակութային համատեքստում ինստիտուցիոնալ ներկայացում:**

5. «Պահպանել քրիստոնեական ժառանգությունը». պահպանության միջազգային չափանիշները և պատմամշակութային իսկությունը

2026 թվականի սեպտեմբերի 16-ին Հիքմեթ Հաջիևը Դուբայում կայացած Euronews Forum-ի քննարկման ընթացքում հայտարարել է, որ Ադրբեջանը հանձնառու է պահպանել իր տարածքում գտնվող քրիստոնեական ժառանգությունը՝ այն դիտարկելով երկրի պատմության և մշակութային ժառանգության մաս: Այս հայտարարության գնահատումը պահանջում է նախ պարզել, թե միջազգային մշակութային ժառանգության համակարգում ինչ է ներառում ժառանգության պահպանության հասկացությունը:

1972 թվականի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Համաշխարհային մշակութային և բնական ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիան ժառանգության պահպանության նկատմամբ պետության պարտավորությունը սահմանում է ավելի լայն շրջանակում: Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի համաձայն՝ պետությունը ճանաչում է իր տարածքում գտնվող մշակութային և բնական ժառանգության **«identification, protection, conservation, presentation and transmission to future**

generations» ապահովելու պարտականությունը: Այսինքն՝ միջազգային կոնվենցիոն համակարգում ժառանգության նկատմամբ պետության պարտավորությունը չի սահմանափակվում դրա ֆիզիկական գոյության պահպանմամբ. այն ներառում է ժառանգության նույնականացումը, պաշտպանությունը, պահպանումը, ներկայացումը և ապագա սերունդներին փոխանցումը:

Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածը այս պարտավորությունը զարգացնում է գործնական մակարդակում: Մասնավորապես, պետություններից պահանջվում է մշակութային ժառանգության պաշտպանության, պահպանության և ներկայացման համար ձեռնարկել **«effective and active measures»**՝ ներառյալ համապատասխան իրավական, գիտական, տեխնիկական, վարչական և ֆինանսական միջոցների կիրառումը: Նույն հոդվածի «c» ենթակետը պետություններին պարտավորեցնում է զարգացնել գիտական և տեխնիկական ուսումնասիրություններ ու հետազոտություններ և մշակել համապատասխան մեթոդներ՝ ժառանգությանը սպառնացող վտանգներին հակազդելու համար: «d» ենթակետը պահանջում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել ժառանգության **identification, protection, conservation, presentation and rehabilitation** ապահովելու համար:

Այս դրույթներից բխում է, որ հուշարձանի պահպանությունը միջազգային ժառանգության համակարգում բազմաբաղադրիչ գործընթաց է: Այն ներառում է առնվազն երեք փոխկապակցված ուղղություն՝ **նյութական պահպանություն, գիտականորեն հիմնավորված պահպանության և վերականգնման գործընթաց, և ժառանգության պաշտպան ներկայացում ու փոխանցում:** Հետևաբար, հուշարձանի նյութական կառուցվածքի ֆիզիկական պահպանումն անհրաժեշտ բաղադրիչ է, սակայն ինքնին չի սպառում «պահպանություն» հասկացության բովանդակությունը:

Այս մոտեցումը լրացվում է 1954 թվականի Հաագայի կոնվենցիայով «Զինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին»: Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ մշակութային արժեքների պաշտպանությունը ներառում է դրանց **«safeguarding and respect»**՝ պահպանությունն ու հարգանքը: 4-րդ հոդվածը պետություններին պարտավորեցնում է ձեռնպահ մնալ մշակութային արժեքների և դրանց անմիջական շրջակայքի այնպիսի օգտագործումից, որը կարող է հանգեցնել դրանց վնասման կամ ոչնչացման, ինչպես նաև արգելել, կանխել և անհրաժեշտության դեպքում դադարեցնել մշակութային արժեքների նկատմամբ գողությունը, թալանը, յուրացումը և վանդալիզմը:

Այս դրույթը հատկապես կարևոր է հակամարտությունից հետո մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության ուսումնասիրության համար: Հաագայի կոնվենցիայի տրամաբանությամբ պաշտպանությունը ենթադրում է ոչ միայն կառույցի ֆիզիկական գոյության ապահո-

վում, այլև դրա նկատմամբ հարգանքի պարտավորություն: Միաժամանակ, 1954 թվականի կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ օկուպացիայի պայմաններում վերահսկողություն իրականացնող կողմը, հնարավորության սահմաններում, պետք է աջակցի իրավասու ազգային մարմիններին մշակութային արժեքների պահպանության գործում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում ձեռնարկի պահպանության միջոցներ:

Պահպանության և իսկության փոխկապակցվածությունն առավել հստակ արտահայտվում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային ժառանգության համակարգի Գործառնական ուղեցույցներում: Դրանց 79-րդ պարբերության համաձայն՝ (i)–(vi) չափանիշներով ներկայացվող մշակութային ժառանգության օբյեկտները պետք է բավարարեն իսկության պայմաններին, իսկ Նարայի փաստաթուղթը դիտարկվում է որպես այդ իսկության գնահատման գործնական հիմք: 80-րդ պարբերությունը սահմանում է, որ ժառանգության արժեքի ըմբռնումը կախված է այդ արժեքի վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատությունից և ճշմարտացիությունից: Նույն դրույթը կարևորում է մշակութային ժառանգության սկզբնական և հետագա բնութագրերի, ինչպես նաև ժամանակի ընթացքում դրանց կուտակված նշանակության վերաբերյալ գիտելիքը:

Գործառնական ուղեցույցների 81-րդ պարբերությունը ևս ուղղակիորեն առնչվում է քննարկվող խնդրին: Այն սահմանում է, որ ժառանգության արժեքի վերաբերյալ դատողությունները և դրանց առնչվող տեղեկատվության աղբյուրների արժանահավատության գնահատականները կարող են տարբեր լինել մշակույթից մշակույթ, և ընդգծում է, որ **«cultural heritage must be considered and judged primarily within the cultural contexts to which it belongs»**: Այս դրույթը կարևոր մեթոդաբանական հիմք է այն դեպքերի ուսումնասիրության համար, երբ հուշարձանի պատմական և մշակութային պատկանելությունը ներկայացվում է այլ մշակութային համատեքստում:

Նարայի փաստաթղթի և Համաշխարհային ժառանգության համակարգի շրջանակում իսկությունը ևս չի սահմանափակվում նյութի պահպանվածությամբ: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայիս մասնագիտական բառարանը իսկությունը կապում է այն հանգամանքի հետ, թե արդյոք ժառանգության մշակութային արժեքները ճշմարտացի և արժանահավատ կերպով արտահայտվում են այնպիսի հատկանիշների միջոցով, ինչպիսիք են **ձևն ու դիզայնը, նյութերն ու նյութականությունը, օգտագործումն ու գործառնությունը, ավանդույթները, տեխնիկաները և կառավարման համակարգերը, տեղադրությունն ու միջավայրը, լեզուն և ոչ նյութական ժառանգության այլ ձևերը, ոգին և զգացողությունը**:

Այս համակարգում առանձնահատուկ նշանակություն ունի նաև տեղեկատվության արժանահավատությունը: 1970 թվականի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Մշակութային

արժեքների ապօրինի ներմուծումը, արտահանումը և սեփականության փոխանցումն արգելվելու և կանխելու միջոցների մասին» կոնվենցիայի նախաբանում մշակութային արժեքի իրական արժեքի գնահատումը կապվում է դրա **ծագման, պատմության և ավանդական միջավայրի վերաբերյալ ամբողջական տեղեկատվության** հետ: Կոնվենցիայի 1-ին հոդվածը մշակութային արժեքների շարքում ներառում է նաև պատմական հուշարձանների բաղադրիչներ, հնագիտական նյութեր, արձանագրություններ և հին ձեռագրեր:

Հետևաբար, միջազգային ժառանգության համակարգի տարբեր փաստաթղթերի համադրումը թույլ է տալիս «պահպանել հուշարձանը» հասկացությունը դիտարկել առնվազն հետևյալ փոխկապակցված բաղադրիչներով.

1. **Նյութական պահպանություն**՝ կառույցի, նյութերի, ճարտարապետական և դեկորատիվ տարրերի ֆիզիկական ամբողջականության ապահովում:
2. **Պատմական և գիտական փաստաթղթավորում**՝ հուշարձանի պատմության, ծագման, զարգացման, վերականգնման և փոփոխությունների վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկատվության պահպանում:
3. **Իսկության պահպանում**՝ հուշարձանի արժեքների արժանահավատ արտահայտության ապահովում դրա ձևի, նյութերի, գործառնության, ավանդույթների, տեղադրության, լեզվի, ոչ նյութական բաղադրիչների և այլ հատկանիշների միջոցով:
4. **Պատմամշակութային համատեքստի պահպանում**՝ հուշարձանի դիտարկում այն մշակութային համատեքստում, որին այն պատմականորեն պատկանում է:

5. Պատշաճ ներկայացում՝ հանրությանը և միջազգային լսարանին հուշարձանի վերաբերյալ արժանահավատ և փաստարկված տեղեկատվության փոխանցում:

6. Ապագա սերունդներին փոխանցում՝ ժառանգության նյութական և մշակութային արժեքների պահպանում և փոխանցում հետագա սերունդներին:

Այս չափանիշների համադրումը կարևոր է Գանձասարի և Դադիվանքի դեպքերի գնահատման համար: Եթե հուշարձանը ֆիզիկապես պահպանվում է, սակայն դրա պատմական արձանագրությունները հեռացվում կամ փոփոխվում են, ճարտարապետական և խորհրդանշական տարրերը վերաձևավորվում են, իսկ հուշարձանի պատմական պատկանելիությունը ներկայացվում է այլ մշակութային ավանդույթի շրջանակում, ապա անհրաժեշտ է տարբերակել **նյութական պահպանությունը և պատմամշակութային արժեքների պահպանությունը**:

Այս տարբերակումը թույլ է տալիս ավելի ճշգրիտ գնահատել «քրիստոնեական ժառանգության պահպանության» վերաբերյալ քաղաքական հայտարարությունները: Միջազգային ժառանգության չափանիշների համաձայն՝ պահպանության մասին խոսելիս պետք է գնահատել հուշարձանի նյութական վիճակը, դրա իսկության հատկանիշները, պատմական և մշակութային համատեքստը, տեղեկատվության արժանահավատությունը, ինչպես նաև հանրությանը ներկայացվող պատմական մեկնաբանությունը:

Այս համատեքստում Գանձասարի և Դադիվանքի՝ որպես «Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգության ներկայացումը պետք է դիտարկել պահպանության և ներկայացման փոխկապակցվածության շրջանակում: Հուշարձանի ֆիզիկական գոյության պահպանումը և դրա պատմամշակութային արժեքների արժանահավատ ներկայացումը միջազգային ժառանգության համակարգում դիտարկվում են որպես միմյանցից անբաժան, սակայն տարբեր բաղադրիչներ: Հետևաբար, «պահպանել քրիստոնեական ժառանգությունը» ձևակերպման գիտական գնահատումը պահանջում է հարցը դիտարկել ոչ միայն **արդյոք կառույցը պահպանվել է**, այլև՝ **ինչ է պահպանվել, ինչ համատեքստում է այն ներկայացվում, ինչ աղբյուրների վրա է հիմնված այդ ներկայացումը և արդյոք հուշարձանի պատմամշակութային արժեքները շարունակում են արժանահավատորեն արտահայտվել**:

Մշակութային իրավունքները և միջազգային իրավական շրջանակը

Մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը անհրաժեշտ է դիտարկել մշակութային իրավունքների և միջազգային մշակութային ժառանգության պաշտպանության իրավական նորմերի փոխկապակցվածության շրջանակում: Այս մոտեցման հիմքում այն սկզբունքն է, որ մշակութային ժառանգությունը միայն նյութա-

կան օբյեկտների ամբողջություն չէ. այն կապված է անհատների և համայնքների մշակութային կյանքի, ինքնության, պատմական հիշողության և մշակութային գործելակերպերի հետ:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 27-րդ հոդվածի 1-ին կետը սահմանում է, որ «everyone has the right freely to participate in the cultural life of the community»՝ յուրաքանչյուր ոք ունի համայնքի մշակութային կյանքին ազատորեն մասնակցելու իրավունք: Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 15-րդ հոդվածի 1-ին կետի «ա» ենթակետը ևս ճանաչում է յուրաքանչյուրի՝ «to take part in cultural life» իրավունքը: Նույն հոդվածի 2-րդ կետը պետություններին պարտավորեցնում է ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր մշակույթի պահպանության, զարգացման և տարածման համար:

Այս իրավունքի բովանդակությունն առավել մանրամասն մեկնաբանված է ՄԱԿ-ի Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների կոմիտեի 21-րդ ընդհանուր մեկնաբանությունում՝ «Յուրաքանչյուրի՝ մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը» (E/C.12/GC/21, 2009): Ընդհանուր մեկնաբանության 15-րդ կետում Կոմիտեն առանձնացնում է այդ իրավունքի երեք փոխկապակցված բաղադրիչ՝ **մասնակցություն, հասանելիություն և ներդրում մշակութային կյանքում**: Մասնակցության բաղադրիչը ներառում է սեփական մշակութային գործելակերպերին մասնակցելու և մշակութային ինքնությունը ձևավորելու ու արտահայտելու հնարավորությունը, իսկ հասանելիությունը՝ սեփական և այլ մշակույթների մասին գիտելիք և տեղեկատվություն ստանալու և մշակութային կյանքից օգտվելու հնարավորությունը:

Կոմիտեն 13-րդ կետում «մշակույթ» հասկացությունը մեկնաբանում է լայնորեն՝ ներառելով կրոնը կամ հավատքի համակարգերը, ծեսերն ու արարողությունները, լեզուն, բանավոր և գրավոր գրականությունը, ավանդույթները, ինչպես նաև բնական և մարդու կողմից ստեղծված միջավայրերը: Այսպիսով, մշակույթը ներկայացվում է որպես պատմականորեն ձևավորվող և զարգացող գործընթաց, որի միջոցով անհատներն ու համայնքները արտահայտում են իրենց ինքնությունը:

Ընդհանուր մեկնաբանության 16-րդ կետում Կոմիտեն մշակութային կյանքին մասնակցության իրավունքի լիարժեք իրականացման համար անհրաժեշտ պայմանների շարքում նշում է **հասանելիությունը** և մշակութային բարիքների օրինակների թվում ուղղակիորեն ներառում է թանգարանները, գրադարանները, հուշարձանները և ժառանգության վայրերը: 70-րդ կետում Կոմիտեն պետություններին կոչ է անում մշակութային քաղաքականությունը չսահմանափակել մշակույթի նյութական դրսևորումներով՝ նշելով «museums, libraries, theatres, cinemas, monuments and heritage sites», և ապահովել նաև ոչ նյութական մշակութային բարիքների արդյունավետ հասանելիությունը:

Ամենափրկիչ Սուրբ Ղազարեցեոց եկեղեցին. երեկ և այսօր

Այս դրույթներն էական են Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության համատեքստում: Համայնքի՝ իր պատմական մշակութային միջավայրից ֆիզիկական հեռացումը կարող է սահմանափակել դրա անդամների անմիջական հասանելիությունը եկեղեցիներին, վանքերին, գերեզմանոցներին, հուշարձաններին և մշակութային լանդշաֆտին: Միևնույն ժամանակ, միջազգային իրավունքը յուրաքանչյուր կոնկրետ հուշարձանի նկատմամբ չի սահմանում համայնքի անսահմանափակ ֆիզիկական մուտքի բացարձակ իրավունք: Սակայն Ընդհանուր մեկնաբանության 15-րդ և 16-րդ կետերը ցույց են տալիս, որ մշակութային կյանքին մասնակցությունն ու մշակութային բարիքների հասանելիությունը մշակութային իրավունքների կարևոր բաղադրիչներ են, իսկ մշակութային ժառանգության հետ համայնքի կապի պահպանումը՝ այդ իրավունքների պաշտպանության կարևոր պայման:

Մշակութային ժառանգության նյութական պաշտպանության միջազգային ռեժիմն առավել հստակ ձևակերպված է 1954 թվականի Հաագայի կոնվենցիայում «Զինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին»: Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ մշակութային արժեքների պաշտպանությունը ներառում է դրանց «safeguarding» և «respect»՝ պահպանությունն ու հարգանքը: 3-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ պետությունները խաղաղ ժամանակ պետք է նախապատրաստեն իրենց տարածքում գտնվող մշա-

կութային արժեքների պահպանությունը զինված ընդհարման կանխատեսելի հետևանքներից:

Կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի 1-ին կետով պետությունները պարտավորվում են հարգել մշակութային արժեքները՝ ձեռնպահ մնալով այնպիսի օգտագործումից կամ թշնամական գործողություններից, որոնք կարող են հանգեցնել դրանց ոչնչացման կամ վնասման: 3-րդ կետը պետություններին պարտավորեցնում է «prohibit, prevent and, if necessary, put a stop to» մշակութային արժեքների գողության, թալանի, յուրացման և վանդալիզմի ցանկացած ձև:

1999 թվականի Հաագայի կոնվենցիայի Երկրորդ արձանագրությունը լրացնում է այս պաշտպանական համակարգը: Դրա 15-րդ հոդվածը սահմանում է մշակութային արժեքների նկատմամբ մի շարք **ծանր խախտումներ**, որոնց թվում են մշակութային արժեքի լայնածավալ ոչնչացումը կամ յուրացումը, դրա վրա հարձակում իրականացնելը, ինչպես նաև մշակութային արժեքի նկատմամբ գողությունը, թալանը, յուրացումը կամ վանդալիզմը, եթե գործողությունները կատարվել են դիտավորությամբ և Կոնվենցիայի կամ Արձանագրության խախտմամբ: Նույն հոդվածի 2-րդ կետը մասնակից պետություններից պահանջում է այդ գործողությունները ներառել իրենց ներպետական քրեական օրենսդրության մեջ և նախատեսել համապատասխան պատիժներ:

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն ունի ՄԱԿ-ի Արդարադատության մի-

ջազգային դատարանի 2021 թվականի դեկտեմբերի 7-ի՝ *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan)* գործով ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ հրամանը: Դատարանը 98(1)(c) կետում պարտավորեցրել է Ադրբեյջանին՝ CERD-ի շրջանակում «take all necessary measures to prevent and punish acts of vandalism and desecration affecting Armenian cultural heritage», ներառյալ եկեղեցիները և այլ պաշտամունքի վայրերը, հուշարձանները, տեսարժան վայրերը, գերեզմանոցները և արտեֆակտները:

Այս դրույթը կարևոր է, քանի որ Դատարանի կողմից մշակութային ժառանգության պաշտպանության շրջանակում նշված են եկեղեցիներ, հուշարձաններ, գերեզմանոցներ և արտեֆակտներ՝ ընդգրկելով ժառանգության տարրեր նյութական բաղադրիչներ: Դատարանի նույն հրամանի 96-րդ կետում նշվում է, որ 41-րդ հոդվածի հիման վրա ընդունված ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ իր հրամաններն ունեն պարտադիր իրավական ուժ և ստեղծում են միջազգային իրավական պարտավորություններ դրանց հասցեատերերի համար:

Այսպիսով, 2020 թվականի պատերազմից հետո հուշարձանների վիճակի ուսումնասիրությունը կարող է իրականացվել նաև Ադրբեյջանի նկատմամբ Դատարանի սահմանած՝ վանդալիզմի և պղծման կանխարգելման ու պատժման կոնկրետ միջազգային իրավական պարտավորության համատեքստում: Միևնույն ժամանակ, որևէ կոնկրետ գործողության համապատասխանությունն այդ պարտավորությանը պետք է գնահատվի դրա փաստական հանգամանքների և կիրառելի իրավական չափանիշների հիման վրա:

Մշակութային ժառանգության ֆիզիկական պաշտպանության և դրա մշակութային նշանակության պահպանության կապը արտացոլված է նաև Եվրոպական խորհրդարանի 2022 թվականի մարտի 10-ի *Resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh* քանաձևում՝ P9_TA(2022)0080: Բանաձևի C կետում, հղում կատարելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2003 թվականի *Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage*-ին, նշվում է, որ մշակութային ժառանգությունը համայնքների, խմբերի և անհատների մշակութային ինքնության կարևոր բաղադրիչ է, և դրա դիտավորյալ ոչնչացումը կարող է բացասական հետևանքներ ունենալ մարդկային արժանապատվության և մարդու իրավունքների համար: Նույն բանաձևի O կետում Եվրոպական խորհրդարանն արձանագրում է, որ հայկական մշակութային ժառանգության հետքերի վերացումը Լեռնային Ղարաբաղում իրականացվում է «not only by damaging and destroying it, but also through the falsification of history and attempts to present it as so-called Caucasian Albanian»: Նույն կետում հիշատակվում է նաև Ադրբեյջանի մշակույթի նախարար Անար Քերիմովի՝ 2022 թվականի փետրվարի 3-ին հայտարարած աշխատանքային խմբի ստեղծումը՝ «removing ‘the fictitious

traces written by Armenians on Albanian religious temples’» նպատակով: Այս դրույթը կարևոր է հոդվածի հիմնական փաստարկի համար, քանի որ Եվրոպական խորհրդարանի փաստաթուղթը մշակութային ժառանգության խնդիրը ներկայացնում է երկու փոխկապակցված մակարդակով՝ **նյութական վնասում կամ ոչնչացում և պատմական ներկայացման փոփոխություն**: Միևնույն ժամանակ, «Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգության վերագրումը Եվրոպական խորհրդարանի կողմից արձանագրված է որպես պատմության կեղծման և հայկական ժառանգության հետքերի վերացման փորձ, իսկ այդ գործընթացի իրավական վերջնական որակավորումն առանձին հարց է և չի բխում ինքնաբերաբար միայն բանաձևի առկայությունից: Այս իրավական և մարդու իրավունքների չափանիշների համադրումը հնարավորություն է տալիս մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը դիտարկել երեք փոխկապակցված հարթություններում՝ **նյութական ամբողջականության պաշտպանություն, պատմական և մշակութային արժեքների ու տեղեկատվության արժանահավատության պահպանում, և համայնքի՝ իր մշակութային ժառանգության հետ մասնակցության ու հասանելիության ապահովում**: Առաջին բաղադրիչը վերաբերում է հուշարձանի, գերեզմանոցի, արձանագրության, արտեֆակտի և այլ նյութական տարրերի ֆիզիկական պահպանությանը: Երկրորդը՝ ժառանգության պատմական համատեքստին, իսկությանը և դրա մասին տեղեկատվության արժանահավատ ներկայացմանը: Երրորդը՝ այն հնարավորությանը, որ անհատներն ու համայնքները կարողանան ճանաչել, պահպանել, արտահայտել և զարգացնել իրենց մշակութային ինքնության հետ կապված ժառանգությունը:

Եզրակացություն

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ Ադրբեյջանի քաղաքականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հետպատերազմյան շրջանում ժառանգության նկատմամբ իրականացվող գործընթացները ներառում են հուշարձանների ֆիզիկական միջավայրի փոփոխություն, ճարտարապետական միջամտություններ, պատմական մեկնաբանությունների և անվանաբանության վերաձևակերպում, հայկական մշակութային հետքերի հեռացում կամ չեզոքացում և նոր պատմական պատումների միջազգային ներկայացում: Գանձասարի, Դաղիվանքի և Շուշիի դեպքերը ցույց են տալիս, որ հուշարձանի ֆիզիկական պահպանությունն ու դրա պատմական և մշակութային վերահմաստավորումը կարող են ընթանալ միաժամանակ: Հետևաբար, հուշարձանի ֆիզիկական գոյությունը չի կարող դիտարկվել որպես մշակութային ժառանգության ամբողջական պահպանության բավարար ցուցիչ: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև դրա իսկությունը, պատմական և մշակութային նշա-

նակությունը, ներկայացման համատեքստը և համապատասխան համայնքի մշակութային կապը:

Գանձասարի և Դադիվանքի դեպքում առանձնահատուկ նշանակություն ունի դրանց՝ «Կովկասյան Աղվանքի» պատմական շրջանակում ներկայացումը: Եվրոպական խորհրդարանի 2022 թվականի բանաձևն արձանագրում է հայկական մշակութային ժառանգության հետքերը պատմության կեղծման միջոցով վերացնելու և այն այսպես կոչված «Կովկասյան Աղվանքի» ժառանգության շրջանակում ներկայացնելու փորձերը: 2026 թվականի սեպտեմբերյան դիվանագիտական այցը ցույց է տալիս, որ այդ պատմական մեկնաբանությունը ներկայացվում է նաև միջազգային դիվանագիտական լսարանին: Գանձասարի թանգարանային վերարտադրությունների դեպքը ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող է ցուցադրական նյութի առանձին հատկանիշ օգտագործվել որոշակի պատմական պնդման տեսողական հիմնավորման համար: Շուշիի դեպքում հայկական պատմամշակութային միջավայրի նյութական փոփոխությունները զուգակցվել են քաղաքի նոր պաշտոնական մշակութային կարգավիճակի և միջազգային մշակութային հարթակներում դրա ներկայացման հետ: Այս գործընթացը կարելի է դիտարկել որպես քաղաքային ժառանգության վերակոնստրուկտիվացում, որի շրջանակում փոխվում են նյութական միջավայրը և քաղաքի մշակութային ներկայացման շրջանակը:

2026 թվականի դիվանագիտական այցն այս գործընթացները միավորում է մեկ հաղորդակցական միջավայրում: Հուշարձանների, քաղաքային տարածքների, տեսողական նյութերի և պատմական մեկնաբանությունների նախապես կազմակերպված ներկայացումը կարելի է ուսումնասիրել որպես curated heritage diplomacy-ի դրսևորում, որի միջոցով ձևավորվում է միջազգային լսարանին փոխանցվող ժառանգության պատումը: Այս տեսանկյունից հայկական մշակութային ժառանգության պահպանության գնահատումը պետք է ներառի առնվազն չորս փոխկապակցված բաղադրիչ՝ նյութական ամբողջականություն, իսկություն, պատմական և մշակութային ինքնություն, ինչպես նաև համայնքի մշակութային կապ և հասանելիություն: Հետևաբար, անհրաժեշտ է գնահատել հուշարձանի ֆիզիկական վիճակի հետ մեկտեղ այն պատմությունը, մշակութային ինքնությունը և պատմական վկայությունները, որոնք ներկայացվում կամ պահպանվում են դրա միջոցով:

Այսպիսով, 2020 թվականի պատերազմից վեց տարի անց Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ քաղաքականությունը կարելի է դիտարկել որպես նյութական, պատմական, մշակութային և հաղորդակցական գործընթացների ամբողջություն, որտեղ տարածքային վերահսկողությունը կարող է զուգակցվել ժառանգության պատմական պատումի վերաձևակերպման և դրա միջազգային տարածման հետ: ■

Օգտագործված և հիմնական աղբյուրներ

1. **International Court of Justice.** *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Order of 7 December 2021.* The Hague, 2021.
2. **International Court of Justice.** *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Order of 22 February 2023.* The Hague, 2023.
3. **International Court of Justice.** *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), Order of 6 July 2023.* The Hague, 2023.
4. **United Nations.** *Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, Article 27.
5. **United Nations.** *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 16 December 1966, Article 15.
6. **Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR).** *General Comment No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).* E/C.12/GC/21, 21 December 2009.
7. **UNESCO.** *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 16 November 1972.
8. **UNESCO.** *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague, 14 May 1954.
9. **UNESCO.** *Protocol to the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague, 14 May 1954.
10. **UNESCO.** *Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague, 26 March 1999.
11. **UNESCO.** *Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage*, 17 October 2003.
12. **UNESCO World Heritage Centre.** *The Nara Document on Authenticity*, 1994. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention, 1–6 November 1994.
13. **UNESCO World Heritage Centre.** *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention.* Sections concerning authenticity, integrity and the assessment of cultural heritage.
14. **European Parliament.** *Resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh.* P9_TA(2022)0080, 10 March 2022.
15. **European Parliament.** *Resolution of 5 October 2023 on the situation in Nagorno-Karabakh after Azerbaijan's attack and the continuing threats against Armenia.* P9_TA(2023)0356, 5 October 2023.
16. **Hajiyev, Hikmet.** Public statements concerning Caucasian Albanian Christian heritage and Azerbaijan's policy toward Christian heritage, September 2026.
20. **TURKSOY – International Organization of Turkic Culture.** *The City of Shusha was Declared Cultural Capital of the Turkic World 2023.* 2 April 2022.
24. **Matenadaran – Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts.** Materials concerning the evacuation of the Matenadaran-Gandzasar collection to Yerevan during the 2020 war and the preservation of the original manuscripts.
25. **European Parliament.** Documents and resolutions concerning the protection and preservation of cultural, religious and historical heritage in Nagorno-Karabakh, including P9_TA(2022)0080 and P9_TA(2023)0356.

Ռոստոմի «Վնասակար տարրեր» տեսությունը. սկզբունքայնության և պատեհապաշտության սահմանագիծը

Արամ Շահնազարյան
«Ալիք» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր

«Ամէն անգամ, երբ յեղափոխական փորձամասնութեան անձնուէր, րոկուն և անվճար գործունէութեան շնորհիւ յեղափոխական կազմակերպութիւնը ձեռք է բերում զգալի ազդեցութիւն, կեանքի մէջ սրեղծում է հասար դէպի գործի յաջողութիւնը և հարթում է որոշ աստիճանով յեղափոխական ուղին: Ամէն անգամ էլ հասարակութեան քաղաքներ խաւերի մէջ ի յայտ է գալիս... ամէն րեսակ սողուններ, որոնք գիրեն հիմնապի կերպով յարմարուել հանգամանքներին և ամէն րեսակ ջրերում ձուկ որսալ, ասպարէզ են դուրս գալիս՝ իբր յեղափոխականներ կամ յեղափոխութեան համակրող բարեկամներ»:

Այս տողերը Ռոստոմը գրել է 1896 թվականին՝ «Դրօշակի» էջերում, «Վնասակար տարրեր» հոդվածում: Հոդվածը ծնվել է այն օրերին, երբ համիդյան կոտորածները ցնցել էին արևմտահայ իրականությունը, իսկ ազգային-ազատագրական, հեղափոխական շարժումը հայտնվել էր ոչ միայն արտաքին վտանգի, այլև ներքին ծանր փորձության առջև: Ռոստոմին, սակայն, առավել խորությամբ հետաքրքրում էր ոչ միայն աղետն ինքնին, այլ այն, թե ինչ է անում աղետը ժողովրդի քաղաքական գիտակցության հետ:

Ռոստոմի մտքի խորքային շեշտադրումը սկսվում է հենց այստեղ: «Վնասակար տարրերը» Ռոստոմի համար պարզապես առանձին մարդիկ չեն, դրանք քաղաքական վարքագծի հավակնողներ են, ինչն առավել տեսանելի է դառնում պայքարի ժամանակավոր տեղատվության պայմաններում, երբ ի հայտ են գալիս նրանք, ովքեր պատրաստ են իրենց դիրքորոշումը վերանայել՝ փոփոխվող հանգամանքներին համապատասխան: Այդպիսով, հարցը միայն պատեհապաշտությունը չէ, այլև այն, թե քաղաքական միջավայրն ինչպես է նպաստում նրան, որ պատեհապաշտությունը ներկայացվի որպես խոհեմություն, պատասխանատվություն կամ սկզբունքային դիրքորոշում:

Այդ պատճառով Ռոստոմի դիտարկումը դուրս է գալիս իր ժամանակի պատմական պայմաններից ծնված քաղաքական բանավեճի շրջանակներից: Նրա ուշադրության կենտրոնում այն խորքային փոփոխությունն է, որն ազգային աղետից հետո տեղի է ունենում հասարակության քաղաքական ընկալումներում. փոխվում է ոչ միայն քաղաքական դիրքորոշումների բովանդակությունը, այլև այն իմաստային դաշտը, որի շրջանակում ժողովուրդը գնահատում է տեղի ունեցողը և որոշում իր հետագա քայլերի հնարավորությունն ու անհրաժեշտությունը: Նույն հասկա-

ցությունները՝ «իրատեսություն», «խոհեմություն», «խաղաղություն», «պատասխանատվություն», կարող են պահպանել իրենց սկզբնական իմաստը, մինչդեռ քաղաքական խոսույթում դրանց վերագրվող նշանակությունը կարող է աստիճանաբար փոխվել: Այդ փոփոխությունը վերաբերում է ոչ միայն հասկացությունների գործածությանը, այլև այն չափանիշներին, որոնցով հասարակությունն ընկալում և գնահատում է խոհեմությունը, իրատեսությունը, պատասխանատվությունն ու ազգային պարտքը:

Ռոստոմի նկարագրած երևույթն առավել ցայտուն է դրսևորվում այն ժամանակ, երբ հեղափոխական պայքարի ժամանակավոր ձախողումը փոխում է քաղաքական հաշվարկի տրամաբանությունը: Մինչ այդ ոմանք կարող են ներկայանալ որպես հեղափոխական շարժման համակիրներ կամ մասնակիցներ՝ կիսելով պայքարի նպատակներն ու օգտվելով նրա քաղաքական վարկից: Պարտությունից հետո, սակայն, փոխվում են նրանց առաջնահերթություններն ու քաղաքական դիրքավորումը, իսկ այդ փոփոխությունը հիմնավորվում է արդեն «խոհեմության», «հեռատեսության», «ժողովրդասիրության» և «միասնության» դիրքերից: Այսպիսով, պարտությունը ոչ միայն վերաճնում է քաղաքական ընտրությունը, այլև հնարավորություն է ստեղծում ժողովրդի համար ընկալելի և ընդունելի արժեքների միջոցով արդարացնելու մի նոր դիրքորոշում, որն ավելի վաղ անհամատեղելի էր թվում ազգային պայքարի տրամաբանության հետ:

Ռոստոմն այդ երևույթը նկարագրում է բացառիկ դիպուկությամբ. «...Այն ժամանակ, երբ յեղափոխությունը կրում է ժամանակաւոր անհաջողություն... այդ զագրելի արարածները սուս ու փուս քաշում են իրենց բներն ու արդէն քաղաքականություն, հեռատեսություն, ժողովրդասիրություն, միություն եւ այլ դիմակների տակ դարձեալ շարունակում են խաղալ ժողովրդի հետ՝ աշխատելով մի կերպ քողարկել իրենց իսկական գոյնը»:

Այս մեջբերման առանցքային եզրույթը «դիմակն» է: Ռոստոմը չի մերժում քաղաքականությունը, հեռատեսությունը, ժողովրդասիրությունը կամ միությունը: Նրա հարցադրումն այլ հարթության վրա է. ինչ է տեղի ունենում, երբ այդ արժեքները, պահպանելով իրենց դրական նշանակությունը, սկսում են ծառայել ոչ թե հեղափոխական շարժման սահմանաձև նպատակներին, այլ դրանցից աստիճանական նահանջը հիմնավորելուն:

Այստեղ է ուրվագծվում Ռոստոմի տեսության քաղաքական իմաստը: Նա ցույց է տալիս, որ հեղափոխական շարժման ժամանակավոր տեղատվությունից հետո պայքարին հակադրվող դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ հանդես գա բացահայտ մերժման ձևով: Ավելի վտանգավոր է այն քաղաքական ընթացքը, երբ նահանջը հիմնավորվում է որպես ողջամտություն, հանձնվողականությունը՝ որպես հասունություն, իսկ հարմարվողականությունը՝ որպես իրատեսություն: Այդ պահին փոխվում է ոչ միայն քաղաքական ընտրությունը, այլև հասարակության պատկերացումն այն մասին, թե ինչն է խոհեմ, ինչն է հնարավոր և ինչն է անհրաժեշտ:

1895–1896 թվականների կոտորածներից հետո ավելի հաճախ էին հնչում կոչեր, որոնք առաջին հայացքից կարող էին թվալ տրամաբանական, խոհեմ և նույնիսկ մարդասիրական. դադարեցնել պայքարը, զբաղվել հացի խնդրով, տնտեսությամբ ու բարեգործությամբ, սպասել ավելի բարենպաստ ժամանակների: Սակայն, ինչպես Ռոստոմն է փաստում, այդ խոսույթը միայն ընթացիկ մարտավարության մասին չէ: Այն աստիճանաբար փոխում է պատճառի և հետևանքի ընկալումը՝ այնպես, որ ժողովրդի դժբախտության պատճառը սկսում է վերագրվել ոչ թե բռնությանը և տիրող պայմաններին, այլ հենց հեղափոխական շարժմանն ու նրա ծավալած պայքարին:

Հենց այստեղ է բացահայտվում Ռոստոմի մտքի առավել խորքային նշանակությունը: Նրա ուշադրությունը կենտրոնանում է ոչ միայն քաղաքական դիրքորոշումների փոփոխության փաստի, այլև այն պայմանների վրա, որոնցում այդ փոփոխությունը հասարակության համար դառնում է ընդունելի և համոզիչ: Ժամանակավոր տեղատվությունը կարող է ոչ միայն վերափոխել քաղաքական ընտրությունների բովանդակությունը, այլև փոխել դրանց ընկալման եղանակը: Նախկինում ընդունված նպատակներն ու որոշումները սկսում են մեկնաբանվել արդեն նոր չափանիշների շրջանակում, իսկ պայքարի դադարեցումը կարող է ներկայացվել ոչ թե որպես ազգա-

Ռոստոմ (Սյւրէփան Զորյան)

յին նպատակներից հետքայլ, այլ որպես նոր իրողություններին համապատասխանող «խոհեմ» և «հեռատես» ընտրություն:

Այս տարբերությունն է թույլ տալիս Ռոստոմին գաղափարական հակառակորդին զատորոշել պատեհապաշտից: Գաղափարական հակառակորդը բացահայտորեն առարկում, վիճարկում է գործող ուղղությունը և պաշտպանում այլ քաղաքական մոտեցում: Պատեհապաշտի տրամաբանությունն այլ է: Նա ձգտում է իր քաղաքական նպատակներին ծառայեցնել պայքարի ընթացքում ձևավորված հեղինակությունն ու հասարակական վստահությունը՝ առանց ստանձնելու այն պատասխանատվությունը և անցնելու այն գոհողությունների միջով, որոնց շնորհիվ այդ վստահությունն ու հեղինակությունը ձևավորվել են: Ուստի նրա առանձնահատկությունը միայն սխալ կամ վնասակար քաղաքական դիրքորոշում առաջադրելը չէ: Ավելի էական է այն, որ նա փորձում է արդեն իսկ ստեղծված վստահությունը վերածել սեփական քաղաքական հաշվարկը հիմնավորող միջոցի՝ ներկայանալով որպես նույն արժեքների ու նպատակների հետևորդ:

Ռոստոմի ձևակերպմամբ. «Ամէն անգամ, երբ յեղափոխական կազմակերպությունը ձեռք է բերում զգալի ազդեցություն... հասարակութեան տարբեր խաւերի մէջ ի յայտ են գալիս... բախտախնդիրներ, վաշխատուններ, կեղեքիչներ, մինչև իսկ մատնիչներ ու դաւաճաններ... որոնք յեղափոխականի կամ յեղափոխութեան բարեկամի դիմակով ասպարէզ են դուրս գալիս»:

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ա Յ Բ ՈՒ Ր Ե Ն

Յունվարի, 1894 թ.

Անցեալ անգամ մեր վերջացրինք այս հարցով, թէ ինչ կարգեր կարող են ապահովել ժողովրդի արդա-

տակայն այս և այն խմբագրական առաջնորդողներից նկատելի էր, որ "Արմենիայի" համար առաջնակարգ տեղ էին բռնում Թիւրքիայում ախրող վարչական-քաղաքական թերութիւնները: Վերաջընել այդ թերութիւնները և հայի լացը բաղաւոր ժպտի, հայի թշուառ կենցաղը կառարեալ անգործու-

Ռոստոմի այս դիտարկումը կարևոր է նրանով, որ պատեհապաշտությունը նրա համար պատահական կամ եզակի շեղում չէ. այն քաղաքական շարժման աճին ուղեկցող մշտական երևույթ է, որն առավել տեսանելի է դառնում այն ժամանակ, երբ հեղափոխական շարժումը տարածվում է, ձեռք է բերում հասարակական ազդեցություն և վաստակում է վստահություն: Այդ պահին շարժման ձեռք բերած հեղինակությունն ինքն է վերածվում նոր մարդկանց ներգրավող ուժի, և դաշտ են մուտք գործում նաև նրանք, որոնց համար առաջնայինը ոչ թե պայքարի նպատակներն են, այլ այդ նպատակների շուրջ կուտակված հանրային վստահությունը սեփական քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու հնարավորությունը: Այդ պատճառով պատեհապաշտությունը հատկապես վտանգավոր է նրանով, որ կարող է գործել հենց շարժման ներսից՝ արտաքուստ պահպանելով հավատարմությունը նրա նպատակներին, բայց աստիճանաբար ձգտելով վերափոխել դրանց քաղաքական իմաստը, բովանդակությունն ու ապագա ուղղվածությունը:

Պայքարի ժամանակավոր տեղատվության պահին է, որ պատեհապաշտությունն առավել վտանգավոր դրսևորում է ստանում: Պայքարի ժամանակավոր ձախողումը դառնում է ոչ միայն ընթացիկ քաղաքական իրողություն, այլև դրա հետագա ընկալումն ու մեկնաբանությունը պայմանավորող գործոն: Վտանգն առաջանում է այն ժամանակ, երբ ժողովրդի կողմից այդ ժամանակավոր վիճակը դադարում է ընկալվել որպես հաղթահարման ենթակա փուլ և վերածվում է այն ելակետին, որի հիման վրա վերանայվում են պայքարի նպատակների, հնարավորությունների ու հեռանկարների մասին պատկերացումները:

Ռոստոմի տեսությունը բացահայտում է այն կեղծ երկրնստրանքը, որի միջոցով ընկերային կարիքները վերածվում են հեղափոխական պայքարի այլընտրանքի: Հացի, աշխատանքի, առօրյա ապահովության և նյութական բարօրության պահանջներն օրինաչափ

են: Կեղծ երկրնստրանքը սկսվում է այն պահին, երբ այդ պահանջները դուրս են գալիս իրենց բնական շրջանակից և ներկայացվում որպես բացարձակ առաջնահերթություն՝ իբրև թե նախ անհրաժեշտ է ապահովել ժողովրդի բարօրությունը, իսկ հեղափոխական պայքարի հարցերին անդրադառնալ միայն դրանից հետո: Այդ տրամաբանության վտանգն այն է, որ հասարակությանը պարտադրվում է մի ընտրություն, որի շրջանակում բարօրությունը, հոգածությունն ու հեղափոխական պայքարը ներկայացվում են որպես միմյանց բացառող նպատակներ: Ռոստոմը հենց այս հակադրությունն է մերժում՝ ցույց տալով, որ ժողովրդի կարիքների հոգածության ցանկությունը ոչ միայն չի հակադրվում հեղափոխական պայքարի նպատակներին, այլև դրա դրսևորումներից մեկն է:

Նրա հարցադրումը կտրուկ է. «Ո՛վ է ասում, թե հարկաւոր չէ հաց տալ ժողովրդին...»:

Այս հարցադրումով Ռոստոմը բացահայտում է հացի և հեղափոխական պայքարի միջև ստեղծված հակադրության կեղծ բնույթը: Ժողովրդի բարօրության հոգածության և հեղափոխական պայքարի նպատակների միջև եղած կեղծ երկրնստրանքը ծագում է այն ժամանակ, երբ սոցիալական հոգածությունը ներկայացվում է որպես ազգային պայքարից նահանջը հիմնավորող առաջնահերթություն: Ռոստոմն այս դիրքորոշումը հիմնավորում է Դաշնակցության իսկ պատմական փորձով. ժողովրդի ընկերային կարիքներով մտահոգությունն ու հեղափոխական պայքարը նրա քաղաքական ընկալման մեջ երբեք միմյանց բացառող ուղղություններ չեն եղել:

«Ո՛վր էիք դուք, երբ Սասունի կոտորածից յետոյ Դաշնակցութիւնը ստիպուած եղաւ մասամբ շեղուել իր բուն գործունէութիւնից եւ զբաղուել բարեգործութեամբ... ո՛ր էիք դուք վերջին կոտորածներից յետոյ, երբ դարձեալ Դաշնակցութիւնն առաջինը եղաւ թշուառ, տառապած ժողովրդին անմիջական դրամական օգնութիւն հասցնող...», - գրում է նա:

Ռոստոմի համար ժողովրդի ընկերային խնդիրները հեղափոխական պայքարի օրակարգի անբաժանելի մասն են: Նրա քննադատությունն ուղղված է այն քաղաքական փոխակերպմանը, որի պայմաններում այդ խնդիրները դադարում են ընկալվել իրենց բուն նշանակությամբ և սկսում են ծառայել ժողովրդին պարտադրվող կեղծ օրակարգի քաղաքական նպատակներին: Այդ պահից ժողովրդի բարօրության մասին հոգածությունը վերածվում է քաղաքական դիրքորոշման փոփոխության «բարոյական» հիմնավորման՝ հեղափոխական պայքարից նահանջը ներկայացնելով որպես անհրաժեշտություն:

«Հաց, ոչ թե զենք» հակադրությունը նրա համար ոչ թե պարզ քաղաքական նախապատվության հարց է, այլ կեղծ երկրնորանք, ըստ որի ընկերային հիմնահարցերն ու հեղափոխական պայքարը միտումնավոր ներկայացվում են որպես միմյանց հակադրվող խնդիրներ: Այդ կեղծ երկրնորանքը հասարակությանը պարտադրելուց հետո փոխվում է հարցադրումը: Խոսքն արդեն ոչ թե հեղափոխական պայքարն ու ժողովրդի ընկերային բարօրությունը միմյանց հետ համադրելու, այլ դրանցից մեկին՝ ընկերային բարօրությանը, առաջնահերթություն տալու մասին է: Այդպիսով ընկերային կարիքը վերածվում է հեղափոխական պայքարը դադարեցնելու պահանջի հիմնավորման, իսկ ժողովրդի բարօրության հոգածությունը՝ այդ պահանջը քաղաքականորեն արդարացնելու միջոցի:

Նույն օրինաչափությունն է նա տեսնում նաև ինքնապաշտպանության հարցում՝ անդրադառնալով ժողովրդին զենք չորամադրելու կոչերին, որոնք առաջին հայացքից կարող են ներկայացվել որպես խաղաղասիրության կամ խոհեմության դրսևորում: Ռոստոմը չի սահմանափակվում նման մոտեցման քննադատությամբ: Նա կրկին դիմում է պատմական փորձին՝ փաստելու համար դրա հիմնավորվածությունը:

«Ասում են՝ ժողովրդին այլևս զենք պետք չէ տալ...», - գրում է նա և անմիջապես հարց է բարձրացնում՝ ո՞ր գյուղերն էին առաջինը ենթարկվում թալանի ու ավերման, որտեղ էր բնակչությունն առավել անպաշտպան: Նրա պատասխանը հիմնված է ոչ թե վերացական դատողության, այլ փորձի վրա. «Կոտորուղի, թալանուղի ու ատերուղի են այն գիւղերը, ուր ինքնապաշտպանության համար զենքի հարկատու քանակությունը չկար...», և հավելում է. «Այնտեղ, ուր զենք կար, ժողովուրդը կարողացավ պաշտպանել իր կեանքը, կայքը կամ ազատ մնաց յարձակումներից»:

Ռոստոմի համար զենքը ինքնապաշտպան արժեք չէ: Այն ինքնապաշտպանության միջոց է, իսկ ինքնապաշտպանությունը՝ ժողովրդի գոյությունն ու անվտանգությունը պահպանելու անհրաժեշտ պայման: Ուստի զենքից հրաժարվելու կոչերը նա չի դիտարկում որպես առանձին միջոցի շուրջ բանավեճ: Դրա մեջ նա տեսնում է ավելի խոր քաղաքական տեղաշարժի միտում, երբ ժողովուրդը սկսում է կասկածել սեփական գոյությունն ու անվտանգությունը պաշտպանելու անհրաժեշտությանը:

Այստեղ է ակնհայտ դառնում «վնասակար տարրերի» գործունեության հետևանքը. հասարակության քաղաքական գիտակցությունը կարող է խեղաթյուրվել այնպես, որ ինքնապաշտպանությունն այլևս ընկալվի որպես անցած ժամանակի «վնասակար» մնացուկ, իսկ հանձնվողականությունը՝ որպես նոր իրականությանը հարմարվելու անհրաժեշտություն:

Այս խորապատկերի վրա Ռոստոմը գրում է. «Յեղափոխական շարժումն անհնարին է կանգնեցնել, որովհետև նա հետևանք է Տաճկահայաստանում տիրող անտանելի պայմանների, եւ քանի վատթարանան այդ պայմանները, այնքան աւելի սաստիկ պիտի զգացուի ուժեղ յեղափոխական շարժման անհրաժեշտութիւնը»:

Նրա այս միտքը միայն հեղափոխական պայքարի արդարացում չէ: Այն պատճառի և հետևանքի տարբերակման հստակ բանաձև է: Եթե հեղափոխական պայքարն առկա իրավիճակի թելադրած պայմանների հետևանք է, ապա այն չի վերանալու կեղծ կոչերով: Կարելի է ժամանակավորապես ճնշել պայքարի դրսևորումները, բայց դրանով չեն վերանում այն պայմանները, որոնք և ծնել են այդ պայքարի անհրաժեշտությունը: Իսկ եթե սխալ է ակտորոշվում պատճառը, ապա սխալ է լինելու նաև լուծումը:

Պատճառի և հետևանքի այս տարբերակումից է բխում քաղաքական կամքի հարցը: Ռոստոմի ընկալմամբ՝ քաղաքական կամքը միայն վճռակալությունը կամ խիզախությունը չէ. այն նախ և առաջ

իրականության ճիշտ ընկալման և իրերն իրենց անունով կոչելու կարողությունն է: Ժողովուրդը կարող է հաղթահարել ժամանակավոր ձախողման հետևանքները միայն այն ժամանակ, երբ չի շփոթում պատճառը հետևանքի հետ, ժամանակավոր տեղատվությունը՝ պատմական փակուղու հետ, մարտավարական զիջումը՝ սկզբունքներից՝ նահանջի հետ: Քաղաքական կամքը հենց այդ տարբերակումների միջոցով է պահպանում իրականության սթափ ընկալումը և թույլ տալիս նույնիսկ ծանրագույն պայմաններում չկորցնել սեփական նպատակների ու հնարավորությունների հստակ գիտակցումը:

Այս ըմբռնումից բխում է ևս մեկ կարևոր հետևություն. իրականությունը ճշգրիտ ճանաչելը դեռևս բավարար չէ: Վճռորոշ է նաև այն, թե ինչ հետևություն է արվում այդ իրականությունից: Նույն եզրույթները կարող են պահպանել իրենց արտաքին ձևն ու նույնիսկ սկզբնական նշանակության որոշ տարրեր, բայց հասարակական ընկալման մեջ ձեռք բերել այլ շեշտադրումներ և այդպիսով հանգեցնել այլ դատողությունների ու որոշումների: Հետևաբար խնդիրը միայն այն չէ, թե ինչ է նշանակում տվյալ եզրույթը, այլև այն, թե հասարակությունն ինչ իմաստ է սկսում դրան վերագրել, ինչ վարքագիծ է դրա շրջանակում համարում ընդունելի և ինչ պատասխանատվություն է դրանով ստանձնում:

Այսպիսի փոփոխությունը սովորաբար չի սկսվում ազգային նպատակի բացահայտ մերժումով: Ավելի վաղ փոխվում է այդ նպատակի հարցում ստանձնվող

քաղաքական պատասխանատվության աստիճանը: Այն, ինչ նախկինում ընկալվում էր որպես անհրաժեշտ, սկսում է դիտվել որպես ցանկալի, բայց ոչ պարտադիր, իսկ նվիրումը, զոհողությունը և դիմադրությունը աստիճանաբար ընկալվում են որպես չափազանց մեծ գին: Քաղաքական նահանջը կարող է ձևավորվել ոչ թե նպատակների բացահայտ վերանայմամբ, այլ դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ հետևողականության աստիճանական նվազեցմամբ:

Նման փոխակերպումների հետևանքը միայն քաղաքական դիրքորոշման փոփոխությունը չէ: Փոխվում է նաև այն չափանիշը, որով հասարակությունը որոշում է, թե հանուն ինչի է պատրաստ տևական պայքարի, ինչ գին է պատրաստ վճարել և մինչև որ սահմանն է պատրաստ գնալ զիջումների: Երբ փոխվում են այդ չափանիշները, հասարակությունը կարող է աստիճանաբար ընդունելի համարել այնպիսի զիջումներ ու նահանջներ, որոնք նախկինում անգամ քաղաքական ընտրության հնարավոր տարբերակ չէին համարվում:

Հենց այդ պատճառով Ռոստոմի տեսության ուժը ոչ թե վերջնական լուծումներ առաջարկելու, այլ քաղաքական դատողության այն հիմքը պահպանելու մեջ է, որի շնորհիվ հնարավոր է տարբերել սկզբունքայինը՝ ժամանակավորից, էականը՝ երկրորդականից: Յուրաքանչյուր ծանր պատմական հանգրվանում անհրաժեշտ է սթափ գնահատել իրականությունը, սակայն նույնքան կարևոր է այդ գնահատականը չշփոթել այն պատեհապաշտ քաղաքական հետևության հետ, ըստ որի փոփոխված պայմանները վերածվում

են նախկինում պարտադիր համարված սկզբունքների վերանայման հիմնավորման: Քաղաքական հասունությունը, այս իմաստով, ոչ թե յուրաքանչյուր նոր իրողության հետ հարմարվելու կարողությունն է, այլ փոխվող պայմաններում պատճառը հետևանքից, ժամանակավոր տեղատվությունը՝ վերջնական փակուղուց, իսկ մարտավարական անհրաժեշտությունը՝ քաղաքական նպատակի վերանայումից տարբերելու կարողությունը:

Այս տարբերակումների նշանակությունն առավել սուր է դառնում պարտության պայմաններում, երբ տեղի ունեցածը սկսում է ազդել ոչ միայն քաղաքական ընտրությունների, այլև հնարավորի ու անհնարինի մասին պատկերացումների վրա: Պարտությունը կարող է ունենալ նաև երկրորդ՝ ներքին չափում: Առաջինը պատմական իրադարձությունն է՝ ռազմական, քաղաքական կամ տարածքային կորուստը: Ներքին չափումը սկսվում է այն ժամանակ, երբ պարտությունն այլևս չի դիտվում որպես հաղթահարելի կորուստ, այլ վերածվում է այնպիսի ելակետի, որից որոշվում են հետագա քաղաքական հնարավորությունների սահմաններն ու նպատակների իրագործելիությունը: Այդ պահին պարտության փաստը վերածվում է հաստատված դատողության, իսկ պատմական իրադարձությունը՝ հոգեբանական ու քաղաքական դատավճի:

Մեծ աղետներից հետո հասարակությունը կանգնում է ոչ միայն կորուստները հոգեբանորեն հաղթահարելու, այլև դրանց քաղաքական նշանակությունը սթափ գնահատելու խնդրի առջև: Պետք է հասկանալ, որն էր ձախողման պատճառը, ինչ է փոխվել, ինչն է պետք վերանայել և ինչպիսին պետք է լինի պայքարի հետագա ուղին: Հենց այստեղ է անցնում վճռորոշ սահմանագիծը. պարտությունը մի դեպքում դառնում է սեփական սխալները բացահայտելու, անցած ուղին վերագնահատելու և հետագա պայքարի ուղղությունը ճշգրտելու հիմք, իսկ մյուս դեպքում՝ վերածվում է պայքարի նպատակների արմատական վերանայումը հիմնավորող փաստարկի: Ռոստոմի միտքն իր առավել ամբողջական նշանակությունը ստանում է այստեղ՝ երբ պարտության գնահատականը վերածվում է հանձնվողականությունն ու հարմարվողականությունն արդարացնելու միջոցի:

Այստեղ է առավել հստակ երևում Ռոստոմի տեսության ավելի լայն պատմական նշանակությունը: Ժողովուրդների պատմության մեջ որոշիչ է ոչ միայն այն, թե ինչ է նրանց հետ տեղի ունեցել, այլև այն, թե ինչպես են նրանք մեկնաբանում տեղի ունեցածը և ինչ իմաստ են տալիս դրան իրենց հետագա գործողությունների խորապատկերում: Պատմական հիշողությունը ձևավորվում է ոչ միայն իրադարձություններից, այլև այն հասկացություններից, որոնց միջոցով ժողովուրդը մեկնաբանում է իր անցյալը, ներկան և ապագան: Երբ այդ հասկացությունների իրական իմաստը աստիճանաբար աղճատվում է, խեղվում է նաև պատմական փորձի քաղաքական ընկալումն ու նշանակությունը:

Այսպիսով, Ռոստոմի տեսության նշանակությունն այն դատողության չափանիշի ձևակերպման մեջ է, որի միջոցով պարտությունից հետո հնարավոր է տարբերել փոփոխված պայմաններին համապատասխան գործելու անհրաժեշտությունը քաղաքական նպատակների վերանայումից: Նրա մտածողության առանցքում այն սահմանազատումն է, թե փոփոխված պայմաններին արձագանքելու անհրաժեշտությունն ինչ պահից այլևս չի սահմանափակվում միջոցների և մարտավարության ճշգրտմամբ և վերածվում է քաղաքական նպատակների վերանայման, որոնց շուրջ ձևավորվել էր քաղաքական կամքը: Այս սահմանազատումն է Ռոստոմի մտածողությանը հաղորդում ավելի լայն տեսական նշանակություն: Այն հնարավորություն է տալիս տարբերակել պայմանների փոփոխությանը համարժեք քաղաքական արձագանքն այնպիսի փոփոխությունից, որի հետևանքով վերանայվում են ոչ միայն գործելու միջոցները, այլև այն նպատակները, որոնք մինչ այդ որոշում էին քաղաքական ընթացքը:

Ռոստոմի ձևակերպած տարբերակումը ժամանակների փոփոխությամբ չի կորցնում իր արդիականությունը: Պայքարի մեջ մտնող յուրաքանչյուր սերունդ ստիպված է ինքնուրույն պատասխանել նույն հիմնարար հարցին՝ ինչպես արձագանքել պայմանների փոփոխությանը՝ առանց վերանայելու այն նպատակները, որոնց շուրջ ձևավորվել են իր քաղաքական կամքն ու պայքարի ուղղությունը: Նույն հարցին յուրաքանչյուր սերնդի տված պատասխանը նախորդ սերունդների ձևակերպած պատասխանների պարզ վերարտադրությունը չէ: Այդ պատասխանը պետք է ծավի նոր իրողությունների և դրանցից բխող մարտահրավերների սթափ գնահատումից՝ հենվելով պատմական փորձի վրա: Պատմական փորձի նշանակությունն այստեղ հստակ է ընդգծվում. այն օգնում է նոր իրողությունների լույսի ներքո տարբերել անհրաժեշտ մարտավարական փոփոխություններն այն հիմնարար նպատակներից, որոնք պետք է մնան անփոփոխ:

Քաղաքական պայքարի կենսունակությունը հենց այս հավասարակշռության պահպանման մեջ է՝ ճկուն մարտավարություն՝ անփոփոխ նպատակներ: Այդ հավասարակշռությունը պահանջում է իրատեսորեն վերագնահատել միջոցները, մարտավարական առաջնահերթություններն ու գործողությունների ձևերը՝ առանց վերանայելու այն հիմնարար նպատակները, որոնց շուրջ ձևավորվել է քաղաքական կամքը:

Ռոստոմի տեսության խորքային պահանջը, ի վերջո, սա է՝ փոխել հեղափոխական պայքարի միջոցներն ու մարտավարությունը՝ փոփոխվող պայմաններին համապատասխան, բայց պահպանել այն հիմնարար նպատակներն ու քաղաքական կամքը, որոնք սահմանում են պայքարի պատմական ուղղությունը: ■

Ինքնություն, նկարագիր, դիմագիծ

Վրեժ-Արմեն

Ճարտարապետ, գրող, հրապարակագիր, «Հորիզոն»-ի ու «Հորիզոն գրական»-ի առաջ խմբագիր

Հարցեր կան որոնք պարբերաբար, եթե ոչ տե՛ւաբար կը վերադառնան մեր ուշադրության, կը ստիպեն, որ դարձեալ ու դարձեալ խօսինք անոնց մասին: Ինքնությունը այդ հարցերէն մէկն է, յատկապէս ներկայ ժամանակներուն, այսօրուան ինքնութեամբով, թէ՛ ընդհակառակն՝ ինքնութենազէղծ կամ ինքնութենազերծ աշխարհին մէջ: Բառերը ընտրելու դժուարութիւնս ցոյց կու տայ հարցին բարդութիւնը, գէթ ինծի համար:

Ի՞նչ է տարբերութիւնը խորագրին երեք բառերուն, կը հարցունք վերջերս. Բառեր, որոնք երբեմն իրարու տեղ կը գործածուին ճիշտ կամ սխալ, զիրար կը լրացնեն յաճախ, երբեմն ալ կը հակադրուին իրարու: Միւս կողմէ ալ անոնց իմաստները այնքան տարբեր կրնան հասկցուիլ մէկ անձէն միւսը, մասնաւորապէս տարբեր երբ դուն քու մասին կը խօսիս, թէ՛ ուրիշին: Չմոռնանք նաեւ, թէ ի՞նչ շրջարկի մէջ պիտի նշուի այդ ինքնությունը – անցագրի՞դ, բժշկական քարտի՞դ, թէ՛ վկայականներէ՞դ որեւէ մէկուն մէջ: Իսկ այդ բոլորը չունեցողը, ամեն պարագայի, չունի՞ իր ինքնությունը:

Ինքնություն: Ինչպէ՛ս սահմանել զայն. ի՞նչ ըլլա՞լի, ո՛վ ըլլա՞լի, ի՞նչ տեսակ մէկը ըլլա՞լի: Թերեւս բոլորն ալ: Թերեւս անոնցմէ ոչ մէկը, այլ ուրիշ բան մը:

Փորձենք տեսնել ինչպէ՛ս կը գոյանայ ինքնությունը: Ի՞նչ ազդակներէ կը յառաջանայ, կը կազմաւորուի ան: Եւ ո՞րն է առաջին ազդակը: Կը դժուարանամ դարձեալ. ծննդավայրդ է, թէ՛ ծնողքդ: Իսկ դժուարութիւնս կու գայ անկէ, որ մտքիս մէկ ծայրը ինքնութիւնս կը կապուի ազգութեանս: Հայո՞ւ զաւակ ես, հայ ես, թէ՛ Գանատա ծնած ես, զանատացի ես: Բայց մտածենք ասկէ անկախ, առանց մոռնալու սակայն հաւաքական ինքնութեան իրողութիւնը, որ խարխալն է անհատական ինքնութեան: Ծննդավայր կամ ծնողք պարզ յղացքներ չեն: Իրենք իրենց կարգին ունին բազմաթիւ ստորոգելիներ, որոնք զիրենք կ'ընեն այն ինչ որ եղած են, իսկ ինքնությունդ ալ կ'ազդուի իրենց այդ յատկութիւններէն: Տակաւին երկուքն ալ կրնան փոխուիլ կամ փոխուած ըլլալ: Հայ ծնողքէ մը ծնած, բայց ֆրանսացի գոյգէ մը որդեգրուած երախային ինքնությունը (ազգային ինքնությունը) հայկական պիտի չըլլայ: Նաեւ Ֆրանսա ծնած բայց ԱՄՆ-ի մէջ հասակ առած մանուկը ֆրանսացի պիտի չըլլայ, որքան ալ ֆրանսայի հետ շատ սերտ ըլլան կապերը: Որոնք եւ կրնան եւ այդպէս չըլլալ: Ուրեմն, ծննդավայրէդ անկէ կարելորդ բնակավայրդ կը դառնայ: Բնակավայր կը նշանակէ տուն, դրացի, փողոց, թաղ, քաղաք, այլեւ խաղավայր, դպրոց, մշակոյթ, բնութիւն, շուկայ եւ դէտ շատ բաներ, իսկ ծնողք կը նշանակէ սնունդ, հոգատարութիւն, երաժշտութիւն, զուարճութիւն, շրջանակ, համայնք եւ դէտ շատ ուրիշ բաներ:

Ինքնութեանդ սահմանումին մէջ բնականաբար մեծ տեղ ունի ուսումը, թէ՛ նախնական ուսումը, երբ կը սկսի կազմաւորուիլ աշխարհընկալումը, եւ թէ՛

մասնագիտական ուսումը, որ, ասպարէզիդ հետ, շատ մեծ չափով կը սահմանափակէ ինքնությունդ. բժիշկ է, իրաւաբան է, խողովակագործ է կամ լրագրող է. եկուր եւ ձերբագատիր այդ դասակարգումներէն, նոյնիսկ եթէ բժիշկ ըլլալով հանդերձ երգահան ես, խողովակագործ ըլլալով հանդերձ վիպասան:

Կայ նաեւ այդ ինքնությունդ, «ինքնությունդ»՝ եթէ կ'ուզէք, կառավարելու հարցը: Ստանձնա՞ծ ես զայն, կամա՞յ, թէ՛ ակամայ: Ահա խո՛ր մտածումներու տանող հարցում մը:

Այժմ գանք նկարագրին: Նկարագիրդ եւ բնությունդ նոյն բա՛նն են արդեօք: Ճշմարտախօս ես, թէ՛ ստախօս: Պարկե՛շտ, թէ՛ անպարկեշտ: Բարի՞, թէ՛ չար: Աշխատասէ՛ր, թէ՛ ծոյլ: Եւ այսպէս կարելի է թուել նկարագրային բոլոր գիծերը: Ուրկէ՞ են անոնք. ի ծնէ՞ են, թէ՛ ստացական: Ինչպէ՛ս կոտակած ես զանոնք: Ծնողքիդ օրինակը կարելորդ դեր մը խաղացա՞ծ է, թէ՛ ոչ: Անոնց վարքը, քեզի հետ ունեցած յարաբերութիւնները, ուրիշներու հետ ունեցած կապերը եւ իրենց ապրելակերպը ընդհանրապէս չեն ազդած նկարագրիդ կազմաւորման վրայ: Իսկ կրթութիւնդ, դպրոցական շրջանա՞կդ, ընկերակա՞ն շրջանակդ եւ այսպէս մարդկային բոլոր առնչութիւններդ դեր մը չեն խաղացած նկարագրիդ վրայ:

Վերջապէս ի՞նչ է դիմագիծդ: Առաջին հերթին բնախօսական է, չէ՞: Ուղիղ կամ արծուային քիթդ, գանգուռ կամ շիտակ մազերդ, մորթիդ բաց կամ մուգ գոյնը եւ մնացեալ ֆիզիքական յատկութիւններդ դիմագիծ մը կու տան քեզի: Բայց մենք կը սիրենք նաեւ փոխաբերաբար գործածել այդ դիմագիծ բառը, եւ ըստ այնմ քեզ դառնել որպէս մա՛րդ, մե՛ծ մարդ, կարելորդ անձնատրութիւն կամ հակառակը: Ի հարկէ քու ալ վարքդ, գործունէությունդ, հաւաքական կեանքին մասնակցութիւնդ նոյնպէս կ'որոշեն, թէ մարդիկ ինչպէ՛ս կը տեսնեն քեզ:

Մտածե՛նք այս բոլորին մասին մինչեւ գալիք հանդիպում մը... ■

Հայաստան եւ Ադրբեջան

Մաս 2

(հատուած)

Ժողովուրդներու յարաբերութիւնները կարելի չէ բարելաւել կոյր ձևանալով և կամ բարեացակամութեան և եղբայրութեան կեղծ խօսքեր ընելով: Անգամ մը ևս պէտք է մխրճի մեր մտքին մէջ այն հասկացողութիւնը, թէ այդ հնարաւոր է միմիայն փոխադարձ շահերու գիտակցութեամբ և համադրութեամբ:

Այսօր, ի ցաւ հայ ժողովրդի, պէտք է գիտնալ թէ մեր հիւսիս հարկան Ադրբեջանը, ըլլայ մուսավաթ, ըլլայ կոմունիստ, բնաւ միտք չունի իր շահերը հայոց շահերու համադրութեամբ ղեկավարելու. ան ընդգրկած է առաջին և երկրորդ տեսակետները հայկական գաւառներու և Հայաստանի վերաբերմամբ:

Այսինքն՝ քանի որ հայ ժողովուրդը քաղաքական աննպաստ պայմաններու մէջ է դրուած, քանի Կուրի ձախ ափը գտնուող Ղազախի, Գանձակի, Ղարաբաղի և Զիքրայէլի դաշտային մասերուն համար տնտեսական և ռազմական մեծ նշանակութիւն ունին լեռնային Գանձակ, Ղարաբաղ և Զանգեզուր, ուստի առնուազն այժմ պէտք է յիշեալ հայկական և հայաբնակ գաւառները միացնել Ադրբեջանին: Եւ որովհետև Արաքսի ու Կուրի մէջ ինկած ամբողջ փոքր կովկասեան Հայաստանը կը ներկայացնէ տնտեսական մէկ միութիւն, և որովհետև նոյնիսկ ներկայ Հայաստանի հողերը պէտք են դաշտաբնակներու համար իբր արօտատեղի, ուստի պէտք է ամբողջ Հայաստանը վերացնել և զայն կցել Ադրբեջանին, ստեղծելու համար միապաղաղ երկիր մը Կասպից ծովէն մինչև Ղարս, ուր այժմ նստած են իրենց եղբայրակից համարուող թուրքերը:

Ահա այս վարքագիծը ունի մեր հիւսիս արևելեան հարկան նորաստեղծ Ադրբեջանը:

Այս վարքագիծը թէօրիական վիճաբանութիւն չէ միայն, ոչ ալ վարկած: Անոնց այս ընթացքն է պատճառ եղած հայ-թաթարական ընդհարումներուն. այդ է եղած պատճառը Գանձակի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի ապստամբութեանց և Հայաստանի ու Ադրբեջանի պատերազմներուն:

Հակառակ ժողովրդեան կամքին՝ այսօր Զանգեզուրի մէկ մասը Քիւրդ Կոյս անուան տակ, Ղարաբաղը և Գանձակը միացուցած են Ադրբեջանին: Այս գաւառները բռնի խլած են Հայաստանէն և զանոնք վերածած դիակի մը՝ ինկած Ադրբեջանի և Թուրքիոյ ոտքերուն տակ:

Այսօրուան այս ողորմելի իրողութիւնը նախատեսելով էր, որ Դաշնակցութիւնը չվարանցաւ զէնքի դիմելու և պատերազմելու: Ան իր կոխներդրով կրցաւ միայն շատէն քիչը փրկել՝ իր ձեռքին պահելով Դիլիջանն ու Զանգեզուրը: Ան լսեց խրատներուն բժ. Համբարձումեանի, որ այսօր բազմած է Դաշնակցութեան արիւնով կերտած Հայաստանի նախագահութեան աթոռին վրայ. ան լսեց խրատներուն Տէր Գաբրիէլեանի, թէ Ադրբեջանի վարքագիծը պիտի փոխուի Հայաստանի վերաբերմամբ, թէ բոլշևիկ կարգերը հեռու են ազգա-

ջինջ էմիգրիալիստ վարքագծէ, թէ Գանձակ, Ղարաբաղ Հայաստանի մասը պիտի դառնան առանց արիւնի: Ո՞վ պիտի ուզէր անպայման խնդիրը լուծել արիւնահեղութեամբ. լսեցին մեր զօրքերը այդ խրատներուն, և Շուշիի, Ասկերանի տակէն Դրօի բանակը դարձաւ Հայաստան:

Կը վախնայինք անտեղի կոուարար ըլլալէ. բայց խաբուեցանք: Բոլշևիկ Ադրբեջանը մնաց հիմնովին նոյնը, ինչ որ էր Ռասուլ Զատէի, Խան Խոյսկիի Ադրբեջանը: Զբացան ասոնք, հեռացան Խալիլ, Նուրի, Քեազիմ փաշաները, բայց անոնց ոգին և ուղղութիւնը մնաց Աղամալ Օզիլներու, Հիւսէյնովներու մէջ: Վերջինները աւելի նենգամիտ եղան քան առաջինները, ստախօսութիւնն իսկ իբր զէնք գործածեցին: Երբ 1920-ի ամրան Հիւսէյնովը կը հեռագրէր, թէ եղբայրական Ադրբեջանը կը նուրիէ Հայաստանին Ղարաբաղը, պահ մը հաւատացինք, թէ և մեր մալը մեզ կը նուիրէր:

Թէ սուտ և թէ ճիշդ բոլոր խօսքերը մէկդի դնելով և առաջնորդուելով ներկայ փաստական դրութենէն, պիտի եզրակացնէր, որ Ադրբեջանը բնաւ նկատի չունի հայուն և Հայաստանի կենսական շահերը, որ կ'ուզէ Հայաստանը ծառայեցնել իբր դիակ Ադրբեջանի սնուցման, պաշտպանութեան և պանթուրքիզմի ծրագիրներուն համար:

Եթէ այսպէս է, որքան ալ ըլլայ Ադրբեջանի օգտին, ի վնաս Հայաստանի է, և հայ ժողովուրդը եթէ իրօք դիակ չէ, չի կրնար հանդուրժել: Հայ ժողովուրդը դեռ մեռած չէ. և այսօրուան բոլոր եղբայրական խօսքերը, խաղաղութեամբ վէճը լուծելու կանչերը դատարկ են, որքան չէ փոխուած իրական գոյավիճակը:

«Հայրենիք» ամսագիր, 1927 #8

Աղբյուրը՝ [hambardzum.am կայքի արխիւի վրայ](https://read.enlightngo.org/post/19855) <https://read.enlightngo.org/post/19855>

*Սեպտեմբերի 21-ը
Հայաստանի Հանրապետության անկախության օրն է*

ԴՐՕՇԱԿ